

ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS
SOCIALINĖS GEROVĖS IR NEGALĖS STUDIJŲ FAKULTETAS
SPECIALIOSIOS PEDAGOGIKOS KATEDRA

Specialiosios pedagogikos (specializacija – logopedija) magistrantūros studijų programa

Sandra Sakevičė

**VAIKŲ, TURINČIŲ KALBĖJIMO IR KALBOS SUTRIKIMŲ,
EMPATIŠKUMO IR NERIMO RAIŠKA**

Magistro darbas

*Magistro darbo vadovas –
prof. habil. dr. Vytautas Gudonis*

Magistro darbo santrauka

Darbe atlikta teorinė mokslinės pedagoginės psichologinės literatūros analizė. Nagrinėta empatijos samprata, šeimos įtaka bei ugdymo vaidmuo empatiškumo formavimuisi, nerimo atsiradimo teorijos, nerimo ir nerimastingumo diferenciacija, moksleivių nerimo apraiškos, bei nerimo sutrikimai.

Iškelta hipotezė, kad vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumo ir nerimo lygis, lyginant su įprastinės raidos vaikais yra aukštesnis.

Anketinės apklausos metodu buvo atliktas tyrimas, kurio tikslas - išsiaiškinti vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumo ir nerimo raišką. Atlikta kiekybinė duomenų analizė.

Tyrimė dalyvavo 107 (3-8 klasės) vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų ir 100 (3-8 klasės) įprastinės raidos vaikų.

Empirinėje dalyje nagrinėjami vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, bei įprastinės raidos vaikų, empatiškumo ir nerimo lygiai.

Svarbiausios empirinio tyrimo išvados:

1. Atlikus tyrimą nustatyta, kad vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumo ir nerimo lygis yra žymiai aukštesnis, lyginant su įprastinės raidos vaikų empatiškumo ir nerimo rodikliais. Galime daryti prielaidą, kad vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, suaugę bus labiau empatiškesni kitiems, nes patys yra pergyvenę dėl savo sutrikimo. Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, nuolat jaučia įtampą dėl savo sutrikimo, kalbėjimo viešumoje baimę, o tai iššaukia kitas negatyvias reakcijas: bendrą mokyklinį nerimą, socialinio streso išgyvenimą, sėkmės pasiekimo frustraciją, saviraiškos, žinių patikrinimo, santykių su mokytojais baimę, baimę nepateisinti aplinkinių lūkesčių, žemą fiziologinį pasipriešinimą stresui.

2. Ištyrus įprastinės raidos vaikų empatiškumą, nustatyta, kad aukštu empatiškumu šie, dalyvavę tyrime, vaikai - nepasižymi. Didelei daliai charakteringas vidutinis empatiškumo lygis. Nemažai daliai įprastinės raidos vaikų nustatytas vidutinis nerimo lygis, o aukštas nerimo lygis pasireiškia tik saviraiškos baime, bei baime nepateisinti aplinkinių lūkesčių.

3. Atlikus tyrimą nustatyta vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumo ir nerimo raiška: kuo aukštesnis empatiškumo, tuo aukštesnis ir nerimo lygis.

4. Pasitvirtino hipotezė, kad vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumo ir nerimo lygis, lyginant su įprastinės raidos vaikais, yra aukštesnis.

Esminiai žodžiai: kalbėjimo ir kalbos sutrikimai, empatija, nerimas.

Turinys

Magistro darbo santrauka	2
Įvadas	4
1 skyrius. ASMENYBĖS EMPATIŠKUMO APIBRĖŽTIS IR INTERPRETACIJOS	7
1.1. Empatijos samprata.....	7
1.2. Šeimos įtaka empatiškumo formavimuisi.....	11
1.3. Ugdymo vaidmuo empatiškumui.....	14
2 skyrius. MOKYKLINIO NERIMO APIBRĖŽTIS IR INTERPRETACIJOS	17
2.1. Nerimo atsiradimą aiškinančios teorijos.....	17
2.2. Nerimo ir nerimastingumo diferencijacija.....	18
2.3. Jaunesnių klasių moksleivių nerimo apraiškos.....	25
2.4. Nerimo sutrikimai.....	29
3 skyrius. VAIKŲ, TURINČIŲ KALBĖJIMO IR KALBOS SUTRIKIMŲ, EMPATIŠKUMO IR NERIMO TYRIMAS	34
3.1. Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, charakteristika.....	34
3.2. Tyrimo metodika.....	34
3.3. Respondentai.....	35
3.4. Tyrimo duomenų analizė.....	35
Išvados	48
Literatūra	49
Summary	57
Priedai	59

Įvadas

Mokslinė problema ir tyrimo aktualumas. Empatija – (gr. *εμπάθεια*, angl. *empathy*) - stipri aistra, įsijautimas (Tarptautinių žodžių žodynas, 2005). Empatijos sąvoką sukūrė JAV psichologas E. B. Tičeneris. Šių laikų visuomenėje dėl žaibiško gyvenimo ritmo ir dėl siekio įgyvendinti vertybes, žmonės vis labiau koncentruojasi į asmenines problemas, mažiau dėmesio skiria savo artimiesiems, o tuo labiau svetimiems žmonėms. Tačiau mes nė vienas negyvename izoliuotai nuo savo artimųjų ir nuo sociumo, todėl rečiau ar dažniau iškyla supratimo, atjautimo, paramos ir pagalbos poreikis tiek artimųjų tarpusavio santykių, tiek platesnių socialinių kontaktų lygiu. Žmonės pyksta, kad jų niekas neužjaučia ir nesupranta, o patys nemato savęs iš šalies, kad jie daro tą patį ir nesistengia velti savo laiko ir energijos kito žmogaus problemoms ir jausmams suprasti (Gailienė, Adomaitytė, 2009). Empatija yra vienas svarbiausių socialinės kompetencijos komponentų (Malinauskas, 2008). Nuo kitų supratimo rūšių empatija skiriasi silpna relaksacija ir apsiribojimais tiesiogine emocija patirtimi (Psichologijos žodynas, 1993). Empatija – gebėjimas įeiti į kito žmogaus pasaulį, suprasti jo išgyvenimus, mokėjimas matyti vidinę ir išorinę tikrovę kito asmens akimis. Empatiškas asmuo pasiners į kito problemą visa savo esybe, paliks šalia visas išankstines nuostatas, įtarimus ir nepasitikėjimus. Jis gyvens tuo, ką kalba tas asmuo, pamirš save, jo rūpesčio objektas bus žmogus, su kuriuo jis bendrauja. Empatija yra jausminio subrendimo ženklas. Tai kito priėmimas, nekeliant jokių sąlygų. Tačiau nereikėtų manyti, kad empatija mus turi versti susitapatinti su kitu asmeniu, kad mes lygiai taip turime suvokti, jausti pasaulį kaip jis. Empatija yra sugebėjimas suvokti, priimti kitą, bet nepavirsti tuo kitu, susivienodinti, atsisakyti savo kriterijų ir vertybių (Gudonis, Masiokienė, 2008). Empatiškumo tema Lietuvoje yra nemažai diskutuojama ir tyrinėjama (Gailienė, Sturlienė, 1996; Justickis, Navikas, 1995; Lepeškieienė, 2001; Mačerauskas, 2004; Chomentauskienė, 1982; Kasperavičienė, 1998; Paleckytė, 2000; Gailienė, Adomaitytė (2009); Gudonis, Malinauskas, Šerpetauskas (2012). Chomentauskienė (1982) tyrinėjo vaikų įvairių auklėjimo stilių poveikį empatiškumo formavimuisi. Šeimos struktūros ir konfigūracijos įtaką asmenybės empatiškumo formavimuisi nagrinėjo Kasperavičienė (1998). Pukinskaitė (2006) nustatė, kad empatija didėja žmogui gyvenant ir bręstant. Empatija gali didėti tikslingai ją veikiant. Gailienė, Adomaitytė (2009) tyrė aukštesniųjų klasių mokinių asmenybės empatiškumą.

Kaip ir suaugę žmonės, vaikai dažnai jaučia nerimą. Nuo suaugusiųjų vaikai skiriasi tik savo reakcijomis. Paprastai nerimas yra dalis kūno įspėjamųjų signalų, pranešantis apie artėjantį pavojų ar padedantis susidoroti su užduotimi (King, 2007). Epidemiologiniai tyrimai rodo, jog nerimo

sutrikimai yra dažniausiai pasitaikantys vaikų ir paauglių psichikos sutrikimai (Klimavičius, Adomaitienė, Leskauskas, 2007). Nerimas - žmogaus emocinė būseną - neapibrėžtas grėsmės jausmas, kylantis dėl realaus ar įsivaizduojamo pavojaus. Nuolatinis nerimas pavirsta į asmenybės bruožą, kuris jau vadinamas nerimastingumu (Psichologijos žodynas, 1993). Kaip rodo įvairių autorių atliktų tyrimų rezultatai, nemaža dalis vaikų išgyvena nerimą, patiria įvairių baimių, ypač susijusių su mokyklos lankymu (Milašauskienė, Zambacevičienė, Dapkevičienė, 2008). Anot Milašauskienės ir kt. (2008) mokyklinį nerimą galima apibūdinti kaip vaiko emocinę būseną, kylančią dėl realaus ar įsivaizduojamo pavojaus, susijusio su mokykla. Vaiko vystymasis nėra tolydus procesas, nes kiekvienu amžiaus tarpsniu vaiko interesai bei galimybės būna skirtingi ir kiekvienu amžiaus tarpsniu „pagauti“ gali tik atitinkamus poveikius, juos išgyventi bei objektyvuoti savo sąmonėje (Laužikas, 1993). Todėl greitai vykstančių pokyčių nei vaikas, nei jo aplinkiniai negali priimti ar apsiprasti (Barkauskaitė, Mišeikytė, 2006). Zambacevičienė, Tulickas (2004) tyrė IV, V, X, XII klasių mokinių patiriamo nerimo lygius, taikant Fillipso mokyklinio nerimo testą. Juškelienės, Poškuvienės, Černiauskiene ir Zlatkuvienės (2003) atlikto tyrimo duomenys rodo, kad kas penktas moksleivis mokykloje nuolat jaučia nerimą ir įtampą. Martišauskienė (2000) tyrė mokyklinio nerimo ir dvasinės sklaidos paraleles paauglystėje. Nasvytienė, Balnionytė (2006) nagrinėjo 13-17 m. paauglių emocinių problemų ir nerimo lygio įvertinimo ypatumus. Zambacevičienė, Makarovienė, Žalpienė (2005) tyrinėjo sutrikusio intelekto paauglių nerimo apraiškas.

Tyrimo objektas. Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumo ir nerimo raiška.

Hipotezė – Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumo ir nerimo lygis, lyginant su įprastinės raidos vaikais yra aukštesnis.

Tyrimo tikslas. Išsiaiškinti vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumo ir nerimo raišką.

Tyrimo uždaviniai.

1. Apžvelgti mokslinę pedagoginę psichologinę literatūrą nagrinėjamu klausimu.
2. Ištirti vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumą ir nerimą.
3. Ištirti įprastinės raidos vaikų empatiškumą ir nerimą.
4. Nustatyti vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumo ir nerimo raišką.

Tyrimo imtis: Tyrime dalyvavo 207 respondentai: 107 mokyklinio amžiaus vaikai (3-8 klasės), turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, 100 mokyklinio amžiaus įprastinės raidos vaikų (3-8 klasės). Tyrimas atliktas 2013 m. kovo mėnesį, Šiaulių miesto Zoknių progimnazijoje, Šiaulių

miesto Jovaro progimnazijoje, Radviliškio miesto Vaižganto progimnazijoje, Lygumų vidurinėje mokykloje.

Tyrimo metodai:

1. Teoriniai: teorinė analizė. Pedagoginės psichologinės literatūros bei mokslinių šaltinių apžvalga.

2. Empiriniai: vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų bei įprastinės raidos vaikų, anketinė apklausa, demografiniai duomenys.

3. Statistiniai: kiekybinė duomenų analizė.

Mokinių empatiškumui ir nerimui nustatyti buvo naudotos uždaro tipo anketos.

- A. Megrabiano ir N. Epšteino modifikuotas klausimynas.
- B. Fillipso metodika „Mokyklinio nerimo diagnostinis įvertinimas“.

Pagrindinės sąvokos

Kalbėjimo sutrikimai – Garsų tarimo trūkumai, kai girdimasis suvokimas yra normalus (Garšvienė, Ivoškuvienė, 2003).

Kalbos sutrikimai – visos kalbos sistemos neišlavėjimas, apimantis fonetiką, leksiką ir kalbos gramatinę sandarą (Garšvienė, Ivoškuvienė, 2003).

Empatija – įsijautimas į kito žmogaus emocinę būseną (Psichologijos žodynas, 1993).

Nerimas – nemalonus jausmas, emocinė būseną, susijusi su grėsme ir fiziologiniu sujaudinimu (Jusienė, Laurinavičius, 2007).

Nerimastingumas – Nuolatinis nerimas, asmenybės bruožas (Psichologijos žodynas, 1993).

Magistro darbo struktūra. Šį magistro darbą sudaro: santrauka lietuvių kalba, įvadas, 3 skyriai, išvados, naudotos literatūros sąrašas (124 šaltiniai), santrauka anglų kalba, priedai. Tyrimo duomenis iliustruoja 4 lentelės, 9 paveikslai. Prieduose pateikiami anketos pavyzdžiai, empirinio tyrimo skaičiavimai. Darbo apimtis 59 puslapiai.

I skyrius. ASMENYBĖS EMPATIŠKUMO APIBRĖŽTIS IR INTERPRETACIJOS

1.1. Empatijos samprata

Empatija – įsijautimas į kito žmogaus emocinę būseną, kito žmogaus jausmų išgyvenimas, taip empatiją apibūdina Bieliauskaitė (1993); Suslavičius (1995); Lukoševičienė (1999); Myers (2000). Pasak Jovaišos (1993) įsijautimas – viena pagrindinių sąlygų vertinti ir suprasti kitą žmogų. Sugebėjimas įsijausti įgimtas, tačiau tam tikrais būdais galima jį ir išugdyti (Razauskas, 1997; Suslavičius, 2000). Pasak Justickio ir Naviko (1995) empatija – tai sugebėjimas nuspėti kito žmogaus psichinius procesus (mintis, jausmus, nuotaikas ir pan.). Empatiškumas padeda suprasti ir priimti kitus žmones, tokius kokie jie yra. Empatijos dėka ugdomas pasitikėjimas ir artumas tarp žmonių (Gailienė, 1996; Pivorienė, 2004).

Pasak Paužienės (2002) išskiriamos šios empatijos apibrėžimų grupės:

1. Emocinė empatija, remiasi projekcijos mechanizmu, gebėjimu mėgdžioti visas žmogaus reakcijas.
2. Kognityvinė empatija, grindžiama intelektualiais psichiniais procesais: analogijų ieškojimas, palyginimai ir panašiai.
3. Numatančioji (predikacinė) empatija, pasireiškianti kaip žmogaus gebėjimas nustatyti kito asmens emocines reakcijas konkrečiose situacijose.

Empatijos forma priklauso nuo tarpasmeninių santykių tipo ir charakteristikos (Cirkin, 1999). Kognityvinė ir emocinė empatija galima esant bet kokiems santykiams, o elgsenos empatija būdinga tik tarp artimus ryšius palaikančių žmonių. Aukščiausia empatijos forma pasireiškia esant visiškai tarpasmeninei identifikacijai. Empatija yra socialiai priimtinas asmenybės bruožas (Lekavičienė 2007).

Hardi (2003) išskiria šiuos aspektus apibūdinančius empatiją:

- Jausmingumas;
- Moralumas;
- Pažinimas;
- Elgsena.

Black (1984) skiria tris empatijos apibrėžimus: pirma, - empatija tai sugebėjimas suprasti pasaulį iš kito žmogaus pozicijos; antra, - empatija - tai tarpasmeninis įgūdis - galimybė perduoti

kitam žmogui jo suvokimą; trečia, - empatija kaip konsultavimo konteksto sąlyga, užtikrinanti konsultuojamojo savęs pažinimą bei atsiskleidimą. (Lepeškienė ir kt., 2001).

Holm (1996) pateikia sudėtingesnį empatijos modelį, kuriame lyginant su Black modeliu, tarp antrojo ir trečiojo etapų įsiterpia dar du. Taigi Holm modelis susideda iš penkių stadijų: 1) percepcija - kito žmogaus afektinio pranešimo suvokimas; 2) patyrimas - tai afektinis rezonansas, imituojama kitų žmogaus jausmų išraiška (stebint verkiantį akyse atsiranda ašaros ir pan.); 3) įsisąmoninimas - individas gali išverti kilusį jausmą jo neslopindamas, neapimtas nerimo; jei suvokimas nesužadina gynybinių suvokiančiojo mechanizmų, kito žmogaus afektinis pranešimas įsisąmoninamas ir suprantamas; 4) įvardijimas - afektinis pranešimas verbalizuojamas, jam suteikiama logiška prasmė; 5) komunikacija (elgesys) – supratimo perdavimas kitam žmogui žodžiu ar neverbaliai (Lepeškienė ir kt., 2001).

Mačerauskas (2004) teigia, kad pirmasis empatijos etapas – užuojauta. Kai kas nors dalijasi savo išgyvenimais, prisimename mūsų pačių patirtą liūdesį, džiaugsmą ar pyktį. Turėdami panašios patirties, galime paguosti, džiaugtis ar piktintis. Tačiau empatijos tikslas gilesnis nei tik užuojauta. Ji padeda suprasti kito žmogaus patirtį ir tinkamai reaguoti. Norint tapti empatišku nepakanka dalytis savo jausmais su kitu, reikia stengtis atspėti kas slypi už jausmų, kokios jų priežastys, į pasaulį reikia žvelgti jo akimis. Tik kuriam laikui pamiršę save ir pradėję dalykus vertinti iš kito perspektyvos išmoksime ne tik dalytis tuo ką jaučia pašnekovas, bet ir pradėsime jį geriau pažinti. Svarbiausias skirtumas tarp empatijos ir kitų tarpusavio supratimo būdų – silpna refleksija. Visas dėmesys sutelkiamas į kito žmogaus patyrimus ir emocijų patirtį, minimaliai susitelkiant į savo paties vidinius jausmus, mintis ir išgyvenimus (Antinienė ir kt., 2002). Per empatiją į kito žmogaus mintis ir jausmus, ne tik iš esmės keičiamas nusistovėjęs požiūris apie mus supantį pasaulį, bet ir geriau pažįstame save. Empatija išlaiko žmones kartu. Be jos tikriausiai taptumėme savyje užsisklendusiais autistais, nesuprastume vieni kitų, nepajėgtume užmegzti ilgalaikių santykių ir intymiai bendrauti. Tačiau nereikia pamiršti, kad empatiškumas gali teikti ne tik naudą, bet ir kenkti. Tik nuo mūsų priklausys ar supratę kito galvoje vykstančius procesus norėsime padėti ar sieksime savanaudiškų tikslų (Mačerauskas, 2004). Empatiškumas didėja, didėjant gyvenimo patirčiai. Empatija taip pat susijusi su žmonių emocionalumu, optimizmu, domėjimusi kitais, socialiniu lankstumu bei bendravimu (Lepeškienė, 2001). Gudonis, Malinauskas, Šerpetauskas (2012) taip pat teigia, kad didėjant žmogaus gyvenimo patirčiai, empatijos sugebėjimas tolygiai didėja. Jei žmogus nors kiek bendrauja su kitu žmogumi, tai jis būtinai turi turėti bent minimalų empatiškumo jausmą (Koehn, 1998).

Suslavičius (1995) išskiria šias empatijos fazes:

I – supratimas – tai dar nėra emocija ir ne emocinė parama, o tik pašnekovo emocijų atpažinimas, jos identifikacija, juk nusikaltėlis apiplėšęs auką puikiai suvokia jos būseną, tačiau dėl to nėra kiek nepergyvena. Identifikuoti jausmą tai nustatyti, apibrėžti, kad žmogus pergyvena būtent dėl šio, o ne kito dalyko. Tačiau tai dar nėra to jausmo išgyvenimas. Svarbu yra galėti ir norėti gilintis į kito asmens vidines būsenas. Labai dažna frazė „Tai yra tavo problema“ rodo to noro stygių. Suvokti iššifruoti šį jausmą yra svarbu ir gana sudėtinga, bet džiaugsmo tas nesuteikia daug.

II – jausmo išgyvenimas. Empatija yra išgyvenimas būtent tokio jausmo, kuris tuo momentu būdingas partneriui. Jeigu pašnekovui bus liūdna, o mums džiugu ir tuo labiau džiugu dėl to, kokia čia empatija. Būna atvejų, kai žmogus rūpinasi, pergyvena ar džiaugiasi netgi labiau už bendravimo partnerį. Mamos pergyvena dėl savo vaikų sveikatos, džiaugiasi, kai jiems sekasi labiau nei patys vaikai. Neatimkime joms to džiaugsmo.

III – jausmo perdavimas. Svarbiausi yra perdavimo būdai ir išraiškos formos. Liūdna, kai matai skurdžiai, banaliai reiškiant savo jausmus. Bet yra ir šiočia tokia teigiama pusė: nėra taip aktualu kokia forma mus emociškai palaiko, svarbiausia, kad iš viso palaikytų, gera žinoti, kad pasaulyje nors kas tave remia.

Balck (1984) empatiją apibrėžia ne tik kaip dispoziciją (asmenybės ypatumą), bet ir kaip procesą, vykstantį tam tikrais etapais. Jos požiūriu empatijos sąveika vyksta trimis etapais: 1) dėmesio etapas - asmuo X stebi asmenį Y, reiškiantį jausmus verbaliai ar neverbaliai; 2) patyrimo etapas - asmuo X supranta, ką jaučia Y, mato ir žino tokio jausmo priežastis taip, kaip pats Y, ir emociškai atsako į Y patyrimo afektinius ir turinio komponentus; 3) komunikacijos etapas - X parodo empatišką asmens Y žodžių ar neverbalinės išraiškos supratimą, o Y priima asmens X empatišką komunikavimą (Lepeškienė ir kt., 2001).

Literatūroje yra išskiriamos dvi empatijos sąvokos: bendroji empatija ir specifinė. Bendroji empatija tai bendras žmogaus sugebėjimas nustatyti ir suprasti įvairiausių kitų žmonių psichinius procesus. Kai bendrosios empatijos lygis yra aukštas, žmonės gerai suvokia kitų žmonių pykčio, pasipiktinimo, meilės, dėkingumo ir kitus jausmus. Specifinė empatija tai sugebėjimas suprasti tam tikrus jausmus, mintis. Jei asmuo turi gerą empatiją agresyvumui tai jis gana lengvai ir tiksliai gali nustatyti kai kitas žmogus yra piktas. Bendraudami su tam tikru žmogumi ilgesnį laiką, įsidėmime, kaip jis dažniausiai reaguoja, kas jam patinka ir kas ne. Šiuo empatijos būdu itin dažnai žmonės naudojasi, kai yra pažįstami ilgą laiką. Bet ši empatija turi ir savo silpnąją vietą - jos efektas priklauso nuo aplinkybių. Pakitus sąlygoms, žmogus gali pradėti elgtis visai kitaip, nei elgėsi iki šiol. Asmuo, kuris iki šiol buvo ramus, pasyvus, be iniciatyvos, nekėlė sau gyvenimo tikslų, neramiais laikais gali staiga pasikeisti ir tapti priešingu savo senajam būdui. Tad šiuo empatijos

mechanizmu linkę naudotis žmonės, gali kuo puikiau nuspėti jiems puikiai pažįstamo asmens įprastą elgseną, tačiau ima klysti, kai reikia nuspėti jo mintis, jausmus ir kitus psichinius procesus naujomis, pasikeitusiomis sąlygomis. Visi turi savo nuomonę, kaip įprastai elgiasi žmonės esant atitinkamomis aplinkybėmis. Čia labai svarbūs tampa socialiniai stereotipai. Toks empatijos tipas naudojamas mažai pažįstamų žmonių atžvilgiu. Liūdna, bet yra žmonių, kuriems šis empatijos būdas vienas pagrindinių, būdingas net ir tarp ilgesnių žmonių tarpusavio santykių. Pavyzdys: vienas blogas mokytojas visus mokinius apibūdina vienodai; visos moterys, arba visi vyrai – vienodi ir pan. Šios empatijos silpnoji vieta - stereotipo ir konkretaus žmogaus psichologinių savybių neatitikimas. Stereotipai paprastai yra labai primityvūs, dažnai vadovaujamosi naiviais, jokiais paprastos kritikos neatitinkančiais samprotavimais (Justickis, Navikas, 1995).

Pasak Sturlienės (1997) ir Suslavičiaus (2000) empatija – tai pastovi asmenybės savybė, kurios neįmanoma sužlugdyti. Kiekvienas žmogus turi skirtingai išlavintą empatijos jausmą, bet jį įmanoma išsiugdyti, reikia tik suformuoti keletą įgūdžių. Tai:

- Atvira nuomonė – ji pati svarbiausia empatijos savybė. Tai pasireiškia galėjimu palikti nuošalyje savo paties įsitikinimus nuomones, vertybes ir pažiūras. Ypač tai sunku padaryti, kai kito žmogaus požiūris yra priešingas. Tokiais atvejais susiduriame su savo nuomonėmis ir įsitikinimais, kartais priešingas požiūris net garsiai įvardijamas frazėmis: "Tai nesąmonė, kaip galima šituo įtikėti?". Būti atviru kito požiūriui ir nuomonei itin sudėtinga, nes žmonės dažnai pasiklysta kito supratime ir pritarimui kitai nuomonei.

- Tam, kad taptumėte empatišku, nepakanka būti atviram. Reikia ir įsivaizduoti kito asmens būseną, mąstyseną, kas už viso to slepiasi. Laimingai susituokę arba vieniši žmonės dar turi ir įsivaizduoti savo draugų problemas. Jauni žmonės turi taip pat įsivaizduoti savo tėvų senatvę. Mokytojai, norėdami suprasti mokinius, turi įsivaizduoti savo mokinių problemas, lygiai kaip ir mokiniai turi įsivaizduoti savo mokytojų jausmus.

- Įsipareigojimas suprasti. Įsijausti daugeliui labai sunku, todėl reikia turėti nuoširdų norą suprasti ir klausytis kito žmogaus, ypatingai jeigu jis pateikia neaiškia, naują arba labai supainiotą informaciją, tai nėra malonu bei tam reikia laiko. Jeigu norite būti empatiškas, turėkite kantrybės (Kepalaitė, 1993).

Empatijos lygis priklauso nuo daugelio dalykų. Žmonės, kuriems būdingas labilusis tipas (būdinga dažna ir smarki nuotaikų kaita) pasižymi geresne empatija. Tam įtakos gali turėti menas, literatūra. Kuo žmogus daugiau apsiskaitęs, tuo geriau jis sugeba tuos jausmus „atspėti“. Ugdyti empatiją padeda psichologijos pratybos: jos praplečia žmogaus akiratį, informuoja apie įvairiausių psichinius reiškinius, taip pat ir tuos, kurių pats žmogus dar nėra išgyvenęs. Antra vertus, psichologija padeda žmogui surasti savo empatijos spragas ir tiksliai nustatyti svarbiausias jos

tolimesnio lavinimo kryptis (Justickis ir Navikas, 1995). Empatijos įgūdžiai, kaip ir bet kurie kiti įgūdžiai gali būti ugdomi ir tobulinami. Rogers (Lepeškienė ir kt., 2001) teigia, kad empatiškas bendravimas su kitais žmonėmis, turi kelis aspektus. Tai yra įėjimas į kito asmens asmeninį gyvenimą ir jaustis jame „kaip namuose“, jautrumą kintančiai kito žmogaus būsenai, laikiną gyvenimą kito gyvenimu, buvimą jame nevertinant ir nesmerkiant. Tai sugeba tik gana saugiai besijaučiantys savo paties gyvenime, kurie nebijo „pasiklysti“ kito žmogaus asmeniniame gyvenime. Šitokiam saugumui reikalingas labai geras savęs pažinimas. Kad empatija ir savęs pažinimas yra susiję tarpusavyje, rašė nemažai autorių. Norvegų mokslininkas, kuris remiasi Rogers idėjomis (Allgood, Kvalsund, 1995), kalbėdamas apie empatijos ir savęs pažinimo ryšį, teigia, kad be savęs pažinimo empatija tėja tik paviršutiniška. Žmogus, kuris nesugeba įsisamininti savo paties jausmų, negali atsiriboti nuo jų ir suvokti kito žmogaus fenomenologinio lauko, nepainiodamas jo su savo paties.

Empatija labai svarbi savybė, kuri būtina kad būtų galima užmegsti ilgalaikius, pastovius santykius. Be empatijos nebūtų tarpusavio susikalbėjimo. Norėdami būti suprasti, patys privalome išmokti suprasti kitus, kartais net pamiršti savo požiūrį ir įsitikinimus.

1.2. Šeimos įtaka empatiškumo formavimuisi

Pirmoji emocijų mokymosi vieta yra šeima. Jos įtaka vaiko asmenybės vystymuisi ir raidai be galo didelė, nes pirma - tik patys artimiausi žmonės (mama, tėtis, seneliai, sesuo, brolis) vaiką supranta, myli ir juo rūpinasi labiausiai, antra - joks kitas socialinis institutas negali padaryti daugiau blogos įtakos vaiko ugdyme, kaip šeima. Siekiant, kad vaikai augtų empatiškai, ypač svarbu, kad pirmaisiais vaiko gyvenimo metais kas nors atspindėtų jų emocijas. Ši pareiga tenka tėvams. Jie turi parodyti, kad sugeba įsijausti į vaikų emocijas ir siekia suprasti, kas jas sukelia (Mačerauskas, 2004). Empatija vystosi tik tuomet, jeigu vaikas daug laiko praleidžia su šeima ir jeigu jos emocijinis pasaulis įvairus (Malinauskas, 2002). Tyrimų rezultatai, kuriuos atliko Goleman (2001) aiškiai parodė, kad empatijos pradmenys pastebimi net kūdikystėje. Naujagimiai, išgirdę verkiant kitus kūdikius, susigraudina ir patys pravirksta. Teisingai auklėjant galima keisti augančio vaiko empatinius pojūčius (Gailienė ir kt., 2009). Pasak Goleman (2001) jau pirmame gyvenimo pusmetyje kūdikio ir suaugusiojo ryšiai būna pastovių emocijų. Veikiamas teigiamų emocijų, kūdikis dalijasi savo patyrimais ir išgyvenimais su suaugusiuoju, o kitame pusmetyje, pajutęs neigiamas emocijas, kūdikis jau ieško suaugusiojo pagalbos. Pusės metų vaikučiai verkia matydami susijaudinusią savo mamą, o jau vienerių – bando ją paguosti. Jie jau pradeda suprasti, kad kitų žmonių sielvartas nėra jų pačių išgyvenimas, tačiau nežino kaip elgtis esant tokioms

situacijoms. Niujorko universiteto psichologas Martinas Hofmanas (Martin L. Hoffman) aprašė atvejį, kai metukų vaikas, norėdamas paguosti ir nuraminti verkiantį draugą, kreipėsi į savo mamą pagalbos, nors verkiančio draugo mama stovėjo šalia. Vaikai, būdami tokio amžiaus, dažnai kartoja aplinkinių elgesį tarsi norėdami geriau suprasti, ką jaučia kiti: pamačiusi pirštą susižalojusį berniuką, vienerių metukų mergaitė įsiskišo savo pirštukus į burną, tarsi jai pačiai skaudėtų; matydamas verkiančią mamą, berniukas taip pat ėmė šluostytis akis, nors jos buvo sausos.

Emocijos ir jausmai vystosi palaipsniui, nuo paprastų prie sudėtingesnių. Iš pradžių vaikas išmoksta pykti ir tik vėliau sužino, kas yra liūdesys. Vėlesnė patirtis keis jo emocijas. Laimės pojūtis susidaro būtent per pirmuosius vaiko gyvenimo metus. Vaikas jaučiasi laimingas, kai yra mylimas, juo rūpinamasi. Vaikai kuo puikiausiai moka imituoti tas emocijas, kurias mato artimųjų veiduose. Vyksta savotiškas žvilgsnių dialogas. Jei vaikutis krykštuoja iš džiaugsmo, kai jis kažką sugebėjo padaryti savarankiškai, suaugusieji turėtų taip pat pasidžiaugti kartu su juo. Stern (Goleman, 2001) teigia, kad pagrindines emocijų gyvenimo pamokas vaikas gauna tik bendraudamas su tėvais. Autorius nurodo, kad ypatingai svarbu atsilipti į vaiko jausmus, kad jis pajustų suaugusiųjų palankumą ir supratimą. Kūdikiui labai svarbu jam artimiausių žmonių gebėjimas įsijausti. Tik taip jis pažįsta tiesioginį, emocijų ryšį. Kalbant apie gebėjimą įsijausti, kalbama apie tai, kad žmogus, prižiūrintis kūdikį, tiesiogiai prisiderina prie kūdikio jausmų. Kaip pavyzdys: vaikui susijaudinus, jam raminančiai niūniuojama arba atitinkamu balsu reaguojama į vaiko džiaugsmą. Vaikas jaučia, kad į jo jausmus yra reaguojama rimtai, kad jo jausmai yra svarbūs ir reikšmingi. Stern tokius santykius vadina emocijų derme. Emocijų tarpusavio santykių darna mezgasi savaime. Tai nėra tik paprastas pamėgdžiojimas. Jei mes tik mėgdžiojame vaiką, patvirtiname, kad žinome ką jis daro, o norint parodyti, kad jo jausmus suprantame, privalome į vaiko jausmus atsilipti. Tada vaikas jausis suprastas. Kai vaiką su šeima sieja emocijų darna, jis greitai pajaučia, kad artimieji gali ir nori bendrauti su juo, suprasti jo jausmus. Tačiau ne visada tėvai stengiasi puoselėti emociškai darnius santykius su vaiku. Kai tarp tėvų ir vaikų ilgai neužsimezga darnus vidinis ryšys, kai suaugusieji niekada neatsiliepia į tokius vaiko jausmus, kaip džiaugsmas, sielvartas, poreikis būti apkabintam, vaikai patiria labai didelę emocijų žalą, ima vengti tuos jausmus reikšti ir galbūt net išgyventi. Antraisiais gyvenimo metais, kada vaikai pradeda suprasti esantys tikri individai, stengdamiesi paguosti verkiantį jie jau pradeda veikti - dalinasi saldumynais, siūlo žaislus, netgi tada, jei niekas neliepia to daryti. Tokio amžiaus vaikai pradeda suvokti, kad kiti jaučia visai ką kita, nei jie patys, todėl tampa atidesni ženklams, kurie padeda suprasti kito žmogaus jausmus. Jie jau sugeba suvokti, kad nenorint įžeisti ir užgauti verkiančiojo savigarbos, teisingiausia tų ašarų nepastebėti (Goleman, 2001). Mačerauskas (2004) teigia, kad augdami vaikai, vienas nuo kito pradeda skirtis savo jautrumu kitų sielvartui. Būdamas trijų metų,

vaikas jau mato savyje užuojautos ir bendravimo objektą, pažįsta save veidrodyje, bei pradeda tarti žodelį – aš, reiškia savarankiškumą. Jie jau pradeda naudotis sugebėjimu užjausti ir suprasti kitų sielvartą. Mokslininkai teigia, kad empatijos vystymuisi pats tinkamiausias amžiaus tarpsnis yra ketvirtieji metai. Jausti stiprų pavydą ir reikšti užuojautą sugeba jau penkerių metų vaikas. Jis jau sugeba perteikti kito jausmus, o tas persikūnijimas yra labai svarbus jo psichikos vystymuisi. Šešerių metų vaikai pradeda suprasti, kad už rodomų jausmų dažnai slypi visai kiti. Septynerių metų - jau atskiria kur yra pavydas, kaltė, išdidumas ir kuklumas. Palaipsniui aiškėja, kad jausmai yra susiję su motyvais ir ketinimais. Devynerių - vienuolikos metų vaikai iš nežodinių signalų jau atskiria, kai juos kas nors nori apgauti ar jais manipuliuoja. Goleman (2001) teigia, kad dešimtaisiais gyvenimo metais vaiko emocinis formavimasis baigiasi, jam jau pažįstamos pagrindinės emocijos ir jausmai. Kad vaikų empatinius gebėjimus iš esmės lemia tėvų auklėjimas, parodė nacionalinio psichikos sveikatos instituto mokslininkai (Marian Radke - Yarrow) ir (Carolyn Zahn-Waxler). Jie teigia, kad užjausti yra labiau linkę tie vaikai, kurių tėvai visada pabrėžia, jog nederamas elgesys yra blogas todėl, kad žeidžia kitus žmones. Taigi užuot kaltinus vaiką, kad jis yra neklaužada, verčiau jam pasakyti kaip jis nuliūdino kitą žmogų tokiu poelgiu. Taip pabrėžiamas netinkamas elgesys. Vietoj baudimo vaiką už jo poelgi, tiksliau būtų atkreipti dėmesį į tarkim sesers emocinę būseną, jos jausmus, kad vaikas pažiūrėtų, kokia nuliūdusi jo sesuo. Vaikas pamatys kokią reakciją sukėlė netinkamas jo poelgis kitam. Tokiu būdu vaikas yra priverčiamas stebėti savo poelgio pasekmes. Taip skatinami pasireikšti jo empatiniai sugebėjimai (Gailienė ir kt., 1996). Stebint suaugusiuosius ugdomi vaikų empatinės galimybės. Tik stebėdami tinkamo elgesio pavyzdžius ir jais naudodamiesi vaikai gali tapti jautrūs kito žmogaus sielvartui ir nelikti šalti kitų problemoms. Tokie vaikai, kurių šeimose prioritetai bus teikiami agresyviai elgesiui, bendraudami su kitais vaikais jie elgsis taip pat, kaip su jais buvo elgiama šeimoje. Bendraudant jų elgesys tikriausiai pasireikš agresijos protrūkiais. Šie vaikai mažiau linkę jausti kaltę, kai skaudina žmones, jie yra kerštingesni, dažniau jų elgesyje pasireikš pykčio protrūkiai, o tokie jausmai, kaip pagarba, meilė, gailestingumas, užuojauta, būna nepakankamai išsivystę. Tėvų empatiškumas ugdo draugiškus, nuoširdžius, artimus, šiltus santykius su kitais žmonėmis. Vaikais kitus žmones priima taip, kaip jį priima, myli ir gerbia jo paties šeima (Goleman, 2001). Kasperavičienės (1998) nuomone labiausiai empatija pasižymintys vaikai yra tiek, kurie turi abu tėvus, turi brolių ir seserų. Vaikai, užaugę nepilnose šeimose yra mažiausiai empatiški, nes jų neveikia tėvo - motinos santykių sistema. Tyrimais įrodyta, kad vienturčiai vaikai yra patys empatiškiausi, o pirmagimiai - mažiausiai empatiški. Keletos amžiaus kartų žmonės, kurie gyvena vienoje šeimoje, taip pat daro teigiamą įtaką vaikų empatiškumui. Pasak kai kurių psichoanalizės teorijų, bendravimas turi gydomąjį poveikį ir padeda ištaisyti emocinius trūkumus ir atstatyti emocinę dermę. Goleman

teigia, kad emocinio ryšio stoka ateityje gali duoti blogų vaisių. Atlikus apklausą žiauriausius smurtinius nusikaltimus padariusius asmenis išsiaiškinta, kad kad jie nebuvo emociškai ugdomi, neturėjo galimybės patirti tarpusavio supratimo, todėl nesugebėjo suprasti kito jausmų. „Nors emociškai apleistų asmenų empatiniai gebėjimai nėra išsivystę, nuolatinius užgauliojimus, patyčias, pažeminimą, grasinimus ir kitokią prievartą patiriantys vaikai gali tapti – paradoksalu – perdėtai jautrūs kitų žmonių emocijoms“ (Goleman, 2001).

Chomentauskienė (1982) tyrinėjo šeimos santykių įtaką vaikų empatiškumui. Autorė nustatė, kad teigiamą įtaką empatiškumui turi auklėjimo stilius, jeigu jis yra pagrindžiamas meile, supratingumu, šiluma bei demokratišku elgesiu su vaiku. O pernelyg didelė vaiko globa, per didelio artumo siekis, slopina empatiškumo vystymąsi. Taip pat autorė teigia tai, jog tik ganėtinai šilta atmosfera šeimoje turi įtakos normaliam vaiko asmenybės vystymuisi, sudaro sąlygas plėtoti adekvačioms emocinėms reakcijoms į kitų žmonių patyrimus. Jeigu atmosfera šeimoje šalta ir nenuoširdi, empatinės tendencijos silpninamos arba iškraipiamos, vaikas atkreipia dėmesį į kitus ir būna jautrus jų potyriams tik tuo atveju jei yra patenkinti jo saugumo ir emocinio kontakto poreikiai. Jei vaikas nejaučia šeimoje saugumo jausmo, vystosi padidintas jautrumas kitoms žmonių emocinėms būsenoms. Stokodami meilės ir dėmesio ir šilumos, vaikai bando gauti suaugusiųjų pripažinimą bet kokiomis priemonėmis. Jeigu tėvams svarbus vaiko empatiškumas, jis išmoksta reikiamose situacijose parodyti jautrumą kitų išgyvenimams ir naudoja tai kaip vienu iš būdų atkreipti tėvų dėmesį į save. Empatijai daro įtaką ne tik artimų žmonių elgesys su juo, bet ir šeimos narių santykiai. Blogi, nedarnūs santykiai šeimoje sudaro itin geras sąlygas vystytis melui, agresijai, egoizmui ir kt. Tuo paaiškinama, kodėl vaikai, kurių tėvai išsiskyrę yra žemesnio empatijos lygmens. Šeima, tėvų tarpusavio santykiai turi didelį poveikį vaiko empatijos plėtrai.

1.3. Ugdymo vaidmuo empatiškumui

Mokykla – antoji vaiko bendruomenė, po šeimos, į kurią vaikas patenka ir kurioje gyvena, mokosi, įgauna tam tikrus elgesio, bendravimo su bendraamžiais ir suaugusiais žmonėmis įgūdžius (Kvieskienė, 2003). Vaikas jau iš šeimos ateina į mokyklą su empatijos pagrindais. Koks tolimesnis bus empatijos ugdymas, priklauso nuo mokytojų poveikio. Tai didžiulė atsakomybė perduodama mokytojui, kuris vaikui yra dorovingo žmogaus pavyzdys. Todėl mokytojas savo poelgiais, bendravimu privalo parodyti, kaip (ir kodėl) svarbu suprasti ir užjausti kitą asmenį (Aramavičiūtė, 1985). Visais laikais pedagogui buvo keliami ypatingi reikalavimai, nes tik asmenybės gali išugdyti asmenybes (Laužikas, 1993). Vaiko savijautai mokykloje svarbi ne tiek mokymo medžiaga, programos, kiek pats mokymo organizavimas, mokinio ir mokytojo tarpusavio santykiai, mokyklos

klimatas ir jo įtaka asmenybės formavimuisi (Barkauskaitė, Mišeikytė, 2006). Visi specialistai privalo ne tik gerai atlikti savo darbą, būti gerais savo srities specialistais, bet ir turi kelti sau naujus socialinius uždavinius. Šiuo metu vis dažniau vertinama ne tik pagal protą, išsilavinimą ir patirtį, bet ir pagal kitą kriterijų – pagal tai, kaip susitvarkoma su savo ir kitų emocijomis (Goleman, 2001). Empatija laikoma viena svarbiausių vaiko moralinio vystymosi dalių, kuri palengvina jo bendravimą su kitais asmenimis, prisitaikymą visuomenėje (Bakutyte, 2002). Black ir Phillips (1982) pateikė tyrimų rezultatus, iš kurių aiškėja, kad mokytojų empatija turi įtakos ir mokinių pasiekimams mokykloje, ir tam, kaip juos vertina ir į juos žiūri vyresniųjų klasių vaikai. Atlikti tyrimai mokytojo asmenybės ypatumų ir jų darbo efektyvumo tema, parodė, kad mokytojų empatija svarbi mokinių požiūriui į ją kaip į žmogų ir kaip į profesionalą, be to mokytojų empatija yra tiesiogiai susijusi su mokinių mokymosi pasiekimais (Lepeškienė, 2007). Vaiko noras mokytis didėja, kai mokykloje jauku ir jis nepavargsta, tada jis būna visada darbingas, kai nauja mokymuisi skirta medžiaga ir įdomi mokymosi forma patenkina jo smalsumą, kai pamokų metu jis patiria sėkmę ir džiaugsmą, o ne pergyvena, kad gaus blogą pažymį ar bus pažemintas mokytojo, klasės draugų ar vyresniųjų mokinių. Mokiniui tik pradėjusiam lankyti mokyklą ar peržengusiam naujos mokyklos slenkstį būtinas emocinis komfortas ir gerų emocijų sanauja (Barkauskaitė ir kt., 2006). Pikūnas (1994) pabrėžia empatijos ugdymo svarbą jau ankstyvame mokykliniame amžiuje, nes būtent šio amžiaus vaikai pradeda labiau orientuotis į dvasines, o ne materialines vertybes. Nuo to, kiek dėmesio bus skiriama jų ugdymui šio amžiaus tarpsnyje, priklausys vaiko empatiškumo lygis. Dėl to empatijos ugdymas ankstyvame mokykliniame amžiuje privalo būti tiek tėvų, tiek padėgogų dėmesio centre. Vaikų ugdyme, mokykla tampa lygiavertė šeimai. Jos funkcija nėra tik švietimo, bet ir atlieka didelį vaidmenį vaikų vertybinių formavime. Dažnai netinkamas vaikų elgesys koreguojamas mokykloje, nes tėvų požiūris ir vertybinė sistema ne visada sutampa su vyraujančiomis normomis visuomenėje. Mokymo proceso metu mokytojai, klasės auklėtojai tampa treneriais, vyresniaisiais draugais stengdamiesi padaryti kuo didesnę teigiamą poveikį vaikams. Šiandienos pamokose nebėra vien kalbėtojo ir klausytojo pasyvaus ryšio. Per pamokas naudojami visokie darbo metodai, tokie kaip individualūs ir komandiniai darbai. Mokytojo uždavinys nėra tik perteikti žinias, bet ir padėti ugdytis individualioms vaiko savybėms. Šiuo tikslu empatiškumas gauna labai svarbią reikšmę. Stott (2009) nurodo, kad sugebėjimas atjausti padeda pademonstruoti supratingumą ir pagarbą kitam žmogui ir jo požiūriui. Padeda suprasti kito žmogaus jausmus, suvokti kad visų jausmai yra individualūs ir suprasti, kad jų išgyvenimai gali būti skirtingos patirties pasekmė. Taip pat padeda suvokti, kad jausmai gali būti išreiškiami skirtingais būdais ar esant įvairioms aplinkybėms, žinoti, kad mūsų pačių poelgiai gali teigiamai arba neigiamai veikti kitus žmones, būti pasiruošusiems suprasti verbalinius ar neverbalinius ženklus ir savo elgesiu tiesiogiai į juos reaguoti. Yra sukurtų

programų pedagogų ir psichologų empatijai ugdyti (Ичаловская, 1999; Щербакова, 2003). Paleckytė (2000) tyrė jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų empatijos laipsnio ir elgesio pobūdžio ryšį, taikydama nebaigtų sakinių, moralinių dilemų, interviu metodus ir nustatė, kad kuo aukštesnis vaikų empatijos laipsnis, tuo dažnesni jų prosocialūs ir retesni kenkimo poelgiai. Tyrimo dalyvių empatijos laipsnis esantis žemesnis už vidurkį beveik visiškai sutampa su dažnesniais kenkimo ir retesniais prosocialiais poelgiais.

2 skyrius. MOKYKLINIO NERIMO APIBRĖŽTIS IR INTERPRETACIJOS

2.1. Nerimo atsiradimą aiškinančios teorijos

Psichoanalitinėje S. Freudo teorijoje nurodoma, kad nuo vaikystės į sąmonę yra išstumiami nepriimtini impulsai, jausmai, idėjos, bet ši užslopinta psichinė energija gali sukelti nerimą (Myers, 2008). Klasikinės psichoanalitinės teorijos požiūriu, tokie jausmai, kaip pyktis, liūdesys, seksualiniai impulsai ir susietas moralinis nerimas paverčiamas į nervinį nerimą. Esant fobijoms nepriimtas impulsas yra užslopinamas ir nervinis nerimas perkeliamas į kitą objektą. Čia pagrindinė savigyna – perkėlimas. Kai vaikai teigia, kad bijo vieno ar kito objekto, psichoanalitinės teorijos teigimu, jis bijo visai ko kito, tačiau savo baimę perkėlė nuo tikrojo objekto ar įvykio į labiau priimtą „taikinį“ (Furst, 1998).

Nerimą sąlygoja genetiniai, evoliuciniai ir fiziologiniai veiksniai, taip teigia biologinio požiūrio atstovai. Yra žmonių, kurie labiau nei kiti yra linkę į tam tikras baimes, nerimą ir nerimastingumą. Beveik tokios pat nuomonės yra Radzevičienė (1997), autorės manymu, dabar yra neabejotinai pripažįstama genetinio veiksnio reikšmė. Paveldimumas yra labai svarbus faktorius emocijų sutrikimams atsirasti ir ypač ryškus pasiskirstant patologijai tarp lyčių. Autorės atliktų tyrimų duomenimis, socialinę baimę dažniau jaučia mergaitės nei berniukai net 2 ar 3 kartus. Žukauskienė (2002) remiasi Rutterio, Kagano, Gray atliktais tyrimais. Rutterio teigimu, nerimą sąlygoja paveldimumas. Panašius duomenis gavo ir Kaganas, jis ištyrė, kad nerimas yra stabilus laike ir pasireiškia tada, kai vaikas patenka į stresinę situaciją. Šitokia reakcija yra paveldima, tai yra persiduoda iš kartos į kartą. Gray atliktų tyrimų duomenimis, vaikų nerimui atsirasti įtakos turi socialinis išmokymas ir sąlygojimas, taip Gray bandė susieti elgesį su biologine teorija. Klasikinė sąlygojimo teorija teigia, kad anksčiau buvę neutralūs stimulai pasidaro baiginančiais, kada vaikai juos pradeda sieti su nesąlyginiais, negatyviais stimulais. Tarkim jei vaikas bijo mašinų, vadinasi sieja jas su nelaimingais nutikimais. Hoffmano (1984), Rubin, Mills (1990) atliktus tyrimus aprašė Nasvytienė (2005). Socialinį išmokimą aptarinėjo Hoffmanas, nurodydamas, kad vieno asmens rodomi balso, veido, kūno ženklai, kitam žmogui sukelia tokią pat reakciją. Tai įrodo, kad jeigu šeimoje asmenys yra labai linkę į nerimą, didesnė tikimybė, kad tą patį polinkį perims toje šeimoje augantis vaikas. Šitai vaikai gali tapti nerimastingais. Rubin, Mills atliktu tyrimu nustatyta, kad nerimastingų vaikų ir linkusių į nusišalinimą vaikų motinos yra vadovaujančios, skatinančios priklausomybę nuo tėvų, stipriai kontroliuojančios ir baudžiančios savo vaikus. May (Baublienė,

2003) teigia, kad nerimas kildinamas iš vidinių asmenybės konfliktų. Sugebėjimas išverti nerimą yra būtinas individo tobulėjimo momentas, nes tobulėjama ir einama į priekį tik tinkamai reaguojant į gyvenimo iššūkius, įveikiant stresus ir šokus. Dėl šios priežasties nerimas gali būti net geresnis mokytojas už realybę, nes nuo kai kurių realybės keliamų klausimų įmanoma išsisukti, bet nerimas visada liks mumyse. Tikimybė kentėti nuo nerimo sutrikimo padidėja, jei tapatų dvynį irgi kamuoja šis sutrikimas. Identiški dvyniai labai dažnai turi panašių fobijų, net jei augo atskirai vienas nuo kito (Myers, 2008). Tėvai savo nerimą ir baimes perduoda savo vaikams. Vaikai į savo pasaulį žiūri ne tik savo, bet ir tėvų akimis. Tėvų požiūrį vaikai perima nepastebėdami, tačiau ilgam ar net nuolat (Zambacevičienė, Makarovienė, Žalpienė, 2005). Pagal bifiziologinę nerimo genezę, gebėjimas reaguoti nerimu yra įgimta savybė, kuri būdinga kiekvienam gyvam organizmui (Diomšina, Vyčinienė, 2002). Mokymosi teorijos požiūriu - tai išmokto silpnumo arba baimės sąlygojimo rezultatas. Žmogus patiki, kad jis negali valdyti įvykių ir kad veiksmai neveda į norimą tikslą. Tai gali silpninti gebėjimą mokytis naujų dalykų, norą iš viso ką nors daryti ir siekti (Zambacevičienė ir kt., 2005). Naudojantis išmokino teorija, būdinga, kad žmogus bijo aukščio, nors niekada nebuvo nukritęs, tada jis pradeda bijoti ir lėktuvu skristi, nors nėra nei karto skridęs. Vengiant nerimą keliančių situacijų, nerimas nesumažėja. Nerimą mažina kompulsyvus elgesys. Tarkim jei nusiplovus rankas nerimas sumažėja, atsiradus kitam nerimui tikriausiai vėl eisime plautis rankų. Išmokti bijoti galima stebint kitų baimes. Išmokino teorijos požiūriu, nerimo sutrikimai yra sąlygoti baimės, dirgiklių generalizavimo, gąsdinančių poelgių pastiprinimo ir mokymosi stebint kitų baimes rezultatas (Myers, 2008).

Šia trumpa nerimo atsiradimo teorijų apžvalga galime pamatyti nerimo kilmę, galinčią tapti nerimastingumu. Kiekviena teorija yra labai reikšminga norint suprasti nerimo ir nerimastingumo pradmenis.

2.2. Nerimo ir nerimastingumo diferenciacija

Dažnai, kalbėdami apie nerimastingumą, žmonės turi galvoje nerimą, todėl yra svarbu išsiaiškinti šių sąvokų panašumus ir skirtumus. Jų sampratą ir kilmę, apibrėžti nėra paprasta, todėl normalu, kad kai kurių tyrėjų nuomonės ne visada sutampa. To pasekmė – sunkumai nubrėžiant ribą tarp nerimo ir nerimastingumo.

1 lentelė

AUTORIUS	NERIMAS	AUTORIUS	NERIMASTINGUMAS
Карандашев,	Nežinomybės baimė, kuri	Greenberger,	Asmenybės bruožas, stabilus

Лебедева, Спилбергер, 2004.	pasireiškia bloga nuotaika, įtampa ir neramumu.	Padesky, 2000; Antinienė ir kt., 2002; Ališauskas, 2003	žmogaus polinkis išgyventi nerimą tam tikru intensyvumu ir lygiu.
Antinienė ir kt., (2002)	Emocinė būseną, laikinas emocinis procesas, kurio intensyvumas tam pačiam žmogui gali kisti. Tai sąmoningai suvokiamas subjektyvus grėsmės pojūtis.	Cassidy, 1913.	Silpnas nerimo jausmas dėl galimų įvykių, savybė nerimauti bei proto neramumo būseną.
Schwarzer, 1997.	Tam tikrais momentais išgyvenamas nemalonus jausmas, būseną.	Schwarzer, 1997.	Nerimo savybė, bruožas būti pastoviu ir yra išreikštas silpniau.
Žukauskienė, 2002.	Globalinė, nediferencijuota reakcija, kurią sukelia visa situacija.	Augis, 1984.	Bene pagrindinis asmenybės struktūros darinys, sąlygojantis psichinės įtampos pasireiškimo dažnumą bei intensyvumą.
Diomšina, Vyčiniene, 2002.	Subjektyviai nemaloni psichinė būseną.	Psichologijos žodynas, 1993	Nuolatinis nerimas, asmenybės bruožas.
Beck, 2005	Reakcija į išorinio pavojaus suvokimą.	Gage, Berliner, 1994.	Asmenybės bruožas, nuolatinė ar dažna nerimo būseną.
Myers, 2008	Jausmas ir žinojimas – kupinas abejonių savo saugumo ir bendravimo gebėjimų vertinimas.	Kutkienė, 2000.	Bruožas, turintis įtakos asmenybės formavimuisi ir lemiantis jos elgesį
Psichologijos žodynas, 1993; Antinienė ir kt. 2002; Pivorienė (sud.), 2005;	Emocinė būseną, laikina savybė.	Augis, 1993.	Nuolatinis nerimas, asmenybės bruožas.

Reber, 1995.			
King, 2007.	Fiziologinis ir psichologinis atsakas į tam tikras stresą sukeliančias situacijas.	Dereškevičius 1995.	Grėsmingų pergyvenimų patirties atspindys, tapęs polinkiu suvokti panašias situacijas kaip pavojingas ir reaguoti į jas nerimo būseną.
Diomšina ir kt., 2002. Encyclopedia of Psychology, 2000. Deksnytė, Aranauskas, 2005.	Viena dažniausių patiriamų emocijų, kurios lydi žmogų visą gyvenimą.	Анн, 2003	Individo polinkis jausti nerimą, pasireiškiantis per emocinę būseną.
Jusienė, Laurinavičius, 2007.	Emocinė būseną, susijusi su grėsme bei fiziologiniu sujaudinimu. Nemalonus jausmas.	Malinauskas, 2003.	Nuolatinis nerimas. Asmenybės bruožas.
Liddello 1949, (cit. pagal Nasvytienę, 2005).	Intelektų šešėlis.		
Dan. (cit.pagal Diomšina, 2009).	Tai vidinė subjektyviai nemaloni būseną, kai žmogus jaučia įtampą, negali susikaupti, jį vargina fiziologiškai nemalonūs pojūčiai, raumenų įtampa.		
Freudas (cit.pagal Diomšina, 2009).	Tai subjektyviai nemaloni būseną, atsirandanti		

	didėjant susijaudinimui, dėl kurio kyla koks nors afektas, pavyzdžiui, seksualinis susijaudinimas, agresija, neapykanta.		
Cattellas (cit.pagal Diomšina, 2009).	Subjektyviai neigiama emocinė būseną, kuri siejasi su numanomo pavojaus grėsme iš organizmo vidaus arba išorės ir yra lydima įtampos, sumišimo.		
Sullivanas (cit.pagal Diomšina, 2009).	Tai įtampa tarp realios ir įsivaizduojamos grėsmės saugumui.		

Nerimo ir nerimastingumo požymiai panašūs, skiriasi tik pasireiškimo intensyvumu ir dažnumu (Myers, 2000). Pivorienės (2005); Antinienės ir kt. (2002) teigimu, nerimo ir nerimastingumo požymiai yra: sunkumas susikaupti nerimastingiems vaikams, jie vengia sunkumų ir sudėtingų situacijų, nesinaudoja bandymų ir klaidų strategija, jie abejojantys ir nepasitikintys savimi ir kitais, nesugeba dirbti kryptingai, daug nervuojasi taip praleisdami laiką veltui, nemoka planuoti laiko, pasikliauja emocionaliais sprendimais ir yra tiesiogiai priklausomi nuo nuotaikos, taip pat pasižymi nenuosekliu elgesiu.

Visi nerimo apibrėžimų autoriai sutinka, kad nerimas yra neigiamas ir subjektyviai nemalonus jausmas, lydimas bejėgiškumo pojūčio, o nerimastingumą apibūdina kaip nuolatinį nerimą, asmenybės bruožą. Šios dvi sąvokos gana panašios. Didžiausias skirtumas tarp jų – trukmė. Angliškas terminas *anxiety* kilo iš lotyniško žodžio *ango*, kuris reiškia „smaugti, spausti“. Iš pačio žodžio matome, kad nerimas turi psichinę ir fizinę prasmę.

Nerimas pasireiškia trimis organizmo lygiais:

1. Neuroendokrininiu (adrenalino - epinefrino išsiskyrimu).
2. Psichiniu (neįsisąmoninti būgštavimai).
3. Somatiniu arba motoriniu - visceraliniu (visas organizmas reaguoja į padidėjusį epinefrino išsiskyrimą).

Visais lygiais pasireiškiantį nerimą galima įvertinti įvairių psichologinių metodikų pagalba (Antinienė ir kt., 2002).

Dažnai žmogaus jaučiamas nerimas matomas išorėje, simptomai labai aiškūs. Ellis (2006) išskiria šiuos nerimo simptomus:

- Kvėpavimo ir krūtinės ląstos reakcijos: oro trūkumas, greitas paviršutiniškas kvėpavimas, žiopčiojimas, spaudimas krūtinėje, kšnis gerklės gale, dusulys, mikčiojimas;
- Odos reakcijos (odos pablyškimas, prakaitavimas, niežulys, karščio ir šalčio bangos, veido raudonis);
- Širdies ir kraujagyslių sistemos reakcijos (tachikardija, bradikardija, padidėjęs sistolinis kraujospūdis, silpnumas ar apalpinimas);
- Virškinimo trakto reakcijos (apetito stoka, pykinimas ir vėmimas, diskomfortas ir skausmas pilve);
- Raumenų reakcijos: nevalingas raumenų susitraukinėjimas, drebulys, akies voko trūkčiojimas, nervingi judesiai, išgąščio reakcijos, virpsnčios kojos, sąstingis, nemiga.

Psichinės nerimo reakcijos: sunku priimti sprendimus, rasti atsakymą, jausmų dvilypumas gana didelis, būna sutrikusi judesių koordinacija. Nerimo reakcijos yra adaptyvios ir dezadaptyvios (Augis, 1993). Jusienės, Laurinavičiaus (2007) teigimu, nerimas neturi grėsmę keliančio objekto arba žmogus nežino ko bijo. Kadangi būseną yra neaiški, priežastys neaiškios tai individas nežino, kaip atsikratyti šios būsenos, ką daryti. Nerimas yra itin dažnas žmogaus gyvenimo palydovas naujose situacijose, nes jose yra daug neaiškumo. Visiškai išvengti nerimo neįmanoma, tačiau sumažinti jį galima kalbant apie esamą padėtį, ieškant konkrečių su nerimu susijusių reiškinių. Kočiūnas (1995) teigia, kad nerimo priežastis visada yra vidinė ir susijusi su išorėje esančiais objektais tiek, kad jie skatina prasidėti vidiniam konfliktui. Greenberger ir Padesky (2000) teigimu, nerimo būsenoje žmogus jaučia fizinių reakcijų, minčių, elgesio ir nuotaikos pasikeitimus. Nerimastingumą, vienas iš pirmųjų pradėjo tirti Tayloras (Prichožan, 2000). Jis sudarė metodiką nerimastingumui tirti, nurodė artimą nerimastingumo ir veiklos ryšį: aukštesniojo nerimo lygio žmonės veikia intensyviau nei žemais nerimo rodikliais pasižymintys asmenys. Manoma (Kreitler, 1997), kad mergaitėms motyvaciniai veiksniai turi didesnę poveikį jų mokymosi pasiekimams nei kognityviniai, o berniukams abu veiksniai turi tokią pačią reikšmę. Rezultatai apie berniukų ir mergaičių jaučiamą nerimo lygį yra prieštaraujantys vienas kitam. Pikūnas, Palujanskienė (2000) teigė, kad jaunesniojo amžiaus mokinukės pasižymi aukštesniu mokykliniu nerimu. Kiti tyrimai, priešingai, teigia aukštesnį šio amžiaus berniukų nerimo lygį (Kočubėj, Novikova, 1998; Žukauskienė, Kratavičienė, Zlatkutė, 2000).

TLK-10-AM klasifikacijoje nerimo sutrikimai išskiriami kaip kliniškai heterogeniška grupė, o neuromokslas apie emocijas išskiria tik tai, kas tarp jų yra bendro. Yra skiriami tokie aspektai: veiksmas; smegenys; sąmonė. Baimė ir panika yra susijusios su nerimu. Baimės jausmas atsiranda galvos smegenyse, būtent migdoliniame kūne ir saloje. Migdoliniame kūne apdorojami vidiniai ir išoriniai dirgikliai, tada iš jo siunčiamas signalas apie artėjančią grėsmę kitoms smegenų sritims, tada kyla atsakas į situaciją – nerimas. Į migdolinį kūną signalai atkeliauja iš smegenų, kuriose saugomi prisiminimai, vaizdai, emocijos, nuojauta, taip pat signalai atkeliauja ir iš išorės dirgiklių. Žmonėms, kurie turi polinkį į nerimą, sala atlieka šviesoforo vaidmenį, iš anksto įspėja apie gresiantį pavojų (Baravykaitė, Bertašienė, 2008). Nerimas pavojingas tuo, kad jis dažnai kyla ne tiek dėl realios, kiek dėl įsivaizduojamos, nekonkrečios grėsmės (Martišauskienė, 2004). Literatūroje išskiriamos tokios nerimo rūšys kaip asmenybės ir situacinis nerimas. Situacinis nerimas, tai nerimas, kuris atspindi žmogaus emocinę būseną būtent tuo momentu (Psichologijos žodynas, 1993). Situacinis nerimas yra svyruojantis ir jis pasireiškia patekūs į neatidėliotiną konkrečią situaciją (Miškinis, 2002). Dar nerimas skirstomas į adaptyvias (skatina veiklos produktyvumą) ir neadaptyvias (sutrikdo žmogaus veiklą, jo ryšius su aplinkiniais) reakcijas. Nedidelis nerimas netgi reikalingas asmenybės saviraiškai, gyvenimo tikslų kėlimui ir įgyvendinimui (Zambacevičienė, Makarovienė, Žalpienė, 2005). Pasak Kočiūno (1995) nerimas yra ne tik įspėjamasis signalas, jis iš dalies apsaugo nuo konfliktų, nes įjungia žmogaus psichologinius gynybos mechanizmus. Z. Froido teigimu patys pagrindiniai gynybiniai mechanizmai yra išstūmimas, projekcija, reakcijos formavimasis, fiksacija ir regresija. Šių gynybinių mechanizmų bendros savybės:

1) jie iškreipia ir paneigia tikrovę;

2) jie veikia pasąmonės lygmenyje, tai žmogus nepastebi, kad jis iškreipia tikrovę. Taip jie atlieka savo svarbiausią funkciją – sumažinti jaučiamą nemalonią įtampą (nerimą).

Išstūmimas. Tai nuo mūsų valios nepriklausomas, automatiškas nepriimtinių minčių, impulsų ar jausmų perkėlimas į pasąmonę. Šį psichologinės savignyos mechanizmą plačiai aprašė Z. Froid. Juo psichoanalizėje paaiškinamas simptomų susiformavimas. Kai išstūmimas, siekiant sumažinti nerimą, tampa nesėkmingas, jis reiškiasi kartu su kitu savignyos mechanizmu, kad išstumti dalykai sąmonėje galėtų pasirodyti užmaskuotu pavidalu. Plačiau žinomos dvi tokios psichologinių savignyos mechanizmų kombinacijos: a) išstūmimas + perkėlimas (fokalizacija); ši kombinacija skatina atsirasti fobines reakcijas, pvz., įkyri motinos baimė, kad mažas vaikas gali susirgti sunkia liga, yra savignyos prieš išstumtą priešišumą dukros atžvilgiu ir jos atmetimą; b) išstūmimas + konversija (somatinė simbolizacija); ši kombinacija yra isterinių reakcijų pagrindas.

Regresija. Tai sąmoningas sugrįžimas į ankstesnę emocinio prisitaikymo lygmenį, kuriame norai gali būti patenkinti. Jis gali tapti daliniu, visišku arba simboliniu. Daugelis emocinių problemų turi regresinių aspektų. Normaliai regresija pasireiškia žaidžiant, reaguojant į nemalonų įvykį (pvz., gimus antrajam vaikui, pirmasis, jeigu jis mažas, vėl pradeda nesinaudoti tualetu, prašyti čiulptuko ir kt.), padidėjusios atsakomybės situacijomis grįžtant prie ramesnės, anksčiau buvusios situacijos, sergančiajam perdėti reikalaujant dėmesio ir globos. Patologiniai regresijos aspektai pasireiškia sergant psichikos ligomis, ypač šizofrenija.

Fiksacija. Tai sustojęs brendimas nebrandžiame psychoseksualinės raidos lygyje. Pavyzdžiui, perdėta priklausomybė nuo tėvų, nesikeičianti ilgą laiką, paauglių enurezė ir kt.

Projekcija. Tai minčių, jausmų, motyvų ar norų, kurių pats asmuo netrokšta, nereikalauja, priskyrimas kitam žmogui ar objektui. Neryškios projekcijos formos yra normalus kasdienio gyvenimo reiškinys („aklas“ teisėjas, nesąžiningas stebėtojas, atpirkimo ožys ir kt.). Dauguma mūsų esame labai kritiški saviems trūkumams, kuriuos, deja, įžvelgiame tik kituose, ir linkę daryti juos atsakingus už savo sunkumus ir bėdas. Tačiau projekcija gali būti ir kenksminga, nes neteisingai interpretuojama ir iškraipoma realybė. Projekcija susijusi su nebrandumu ir dideliu asmenybės pažeidžiamumu. Patologijos atveju projekcija veda į iliuzijas, kai nebesugebama vidinių fantazijų atskirti nuo išorinės realybės.

Introjekcija. Tai priešingas projekcijai psichologinės savignyos mechanizmas. Mylimo ar nekenčiamo žmogaus ar objekto simbolinis įjungimas į save. Introjekcija labai svarbi ankstyvojoje asmenybės raidoje, nes ja remiantis, priimamos tėvų vertybės ir idealai. Ji taip pat veikia gedint praradus artimą žmogų, introjekcijos dėka mėginama ištrinti skirtumą tarp meilės objekto ir paties asmens. Kartais vietoj pykčio ar agresijos kitiems žmonėms šie nepageidaujami impulsai verčiami savikritika, savęs nuvertinimu, t.y. aukščiau minėti impulsai nukreipiami į savyje „apgyvendintą“ objektą ar asmenį. Taip dažnai atsitinka esant depresijai.

Racionalizacija. Tai priimtinių, reikalingų motyvų, kurie iš tiesų neegzistuoja, suteikimas savo jausmams, mintims ir elgesiui. Racionalizacija tai vienas daugiausiai paplitusių savignyos mechanizmų, nes mūsų poelgiai visada yra sąlygoti daugelio veiksnių ir kai mes jį aiškiname sau priimtinais, patogiais motyvais, mes racionalizuojame. Šio sąmoningo mechanizmo nereikia painioti su melavimu ar apgaudinėjimu, apsimetinėjimu, kurie yra sąmoningi, nes individas suvokia, jog jo elgesio priežastys yra „netikros“. Racionalizacija padeda išsaugoti savigarbą, išvengti atsakomybės ir kaltės. Bet kokioje racionalizacijoje yra bent šiek tiek tiesos, tačiau daugiau saviapgaulės, todėl ji yra ir pavojinga.

Intelektualizacija. Tai perdėtas intelektualių sąvokų ir žodžių vartojimas siekiant išvengti emocinių potyrių ir jausmų. Ji artimai susijusi su racionalizacija. Tai būdas kontroliuoti efektus ir

jausmus, jų išgyvenimą pakeičiant mąstymu apie juos. Pavyzdžiui, kalbėti apie meilę vietoj realios meilės ir kt.

Kompensacija. Tai sąmoningas mėginimas įveikti realius ar išgalvotus trūkumus. Kompensacinis elgesys yra universalus, nes beveik visi žmonės siekia užimti tam tikrą socialinę padėtį. Kompensacija gali būti socialiai priimtina (aklasis, tampantis įžymiu muzikantu) ir nepriimtina (mažas žmogus, ūgio stoką kompensuojantis siekimu vyrauti ir agresyvumu; invalidas, tampantis storžieviu ir valdingu). Dar skiriama tiesioginė (sėkmės siekiama ten, kur yra nepasisekė) ir netiesioginė (siekiama save įtvirtinti kitoje sferoje) kompensacija.

Atoveiksmio reakcija. Tai esamos nuostatos ar elgesio nukreipimas priešinga kryptimi dėl sąmoningų ar nepriimtinių sąmoningų impulsų. Tai dvipakopė psichologinė savigny. Pirmiausia nepriimtinas troškimas išstumiamas, po to seka išstumto troškimo antitezė. Pavyzdžiui, perdėta globa gali maskuoti atmetimo jausmą, pernelyg saldus ir mandagus elgesys gali slėpti priešišumą ir kt.

Neigimas. Elgiamasi taip lyg problemos neegzistotų. Tai primityvus savigny mechanizmas, būdingesnis vaikams (užsiklojus antklode, realybė nebeegzistuoja). Suaugusieji neigimą dažnai naudoja kritinėmis situacijomis (sergant nepagydoma liga, artėjant mirčiai, praradus artimą žmogų ir kt.).

Perkėlimas. Tai emocijų nukreipimas nuo vieno objekto į labiau priimtina pakaitalą. Pavyzdžiui, agresyvių jausmų perkėlimas nuo darbdavio į šeimos narius ar kitus objektus. Perkėlimas pasireiškia fobinių sutrikimų atvejais, kai nerimas nuo sąmonėje slypinčio konflikto perkeliamas į išorinį objektą (Kočiūnas, 1995).

2.3. Jaunesnių klasių moksleivių nerimo apraiškos

Pileckaitės-Markovienės, Lazdausko, Nasvytienės (2006) teigimu, yra duomenų, kad pastarąjį dešimtmetį labai padaugėjo nerimastingų pradinukų. Užsienio mokslininkų 1960 m. atlikti tyrimai parodė, kad 20% pradinių klasių mokinių kenčia nuo mokyklinio nerimo (Žukauskienė ir kt., 2000). Nemažai vaikų paniškai bijo mokyklos, bijo eiti į ją, tokį nerimą ypač jaučia pradinių klasių mokiniai. Toks nenoras mokytis tėvams ir mokytojams nesuprantamas. Pradinukai teigia, kad jie bijo mokyklos, mokytojų. Jie tvirtina tik namuose besijaučiantys saugūs ir laimingi. Verčiami eiti į mokyklą jie išsigąsta, nuliūsta, bėga namo, nors žino, kad už tai bus baudžiami. Tai pastebėjo Broadwinas ir šią baimę pavadino „mokyklos fobija“. Vaikai bijo prarasti mamą, šeimos stabilumą, ta baimė pereina į mokyklos baimę (Indrašienė, Suboč, 2008).

Pradinukai labiausiai bijo artimųjų mirties (Zacharov, 1998). Nedarnūs socialiniai santykiai, auklėtojų kaita ir skirtingų auklėjimo metodų naudojimas, vertinimo sistema, pernelyg didelis savęs nuvertinimas, suaugusiųjų nepasitenkinimas, bei nenuoseklus jų elgesys, mokyklos keliami reikalavimai, kurių vaikas neįstengia atlikti, augimo sunkumai bei seksualio brendimo problemos gali sukelti nerimą (Petruolytė, 2003). Zaborskis ir Makari (2001) teigia, kad moksleiviams, kuriems tėvai ir mokytojai kelia nerealius reikalavimus, per daug iš jų tikisi, mokytis yra sunku, jų vertinimas dažnai būna prastesnis už vidinį ar bent prastesnis nei iš jų tikimasi. Horney (Lekavičienė ir kt., 2008) teigimu, nerimas atsiranda dėl tarpasmeniniuose santykiuose trūkstančio saugumo jausmo. Kai vaikams stinga dėmesio, tėvų meilės ir šilumos, jie jaučiasi atstumti, nerimauja, toks jų elgesys gali pereiti į neurotinį. Horney pateikė bazinio nerimo sąvoką. Bazinį nerimą ji aprašė kaip asmens nereikšmingumo, pasimetimo, bejėgiškumo grėsmingame pasaulyje jausmą. Bazinio nerimo pradmenys prasideda nesaugioje vaikystėje, be to, bazinis nerimas turi poveikį asmens santykiams su aplinkiniais ir yra potencialaus konflikto tarp noro pasitikėti kitais ir nepasitikėjimo bei nusistatymo prieš kitus priežastimi. Norėdamas apsaugoti save nuo bazinio nerimo ir su juo susijusio bejėgiškumo, priešiško ir nesaugumo jausmo, asmuo susikuria įvairias gynybines strategijas. Autorė grupuodama neurotinius požymius išskyrė tris asmenybės orientacijas, kurios pasireiškia bendravime su kitais žmonėmis. Šių orientacijų dėka sumažinamas nerimas ir siekiama patenkinamo gyvenimo lygio.

- Orientacija „į žmones“ (nusileidžiantis tipas). Šiam bendradarbiavimo ir bendravimo būdui, aktuali ryžto stoka, bejėgiškumas ir poreikis meilei. Šis tipas naudojami tokia nuostata, kad jeigu aš būsiu nuolankus, tai man niekas nenorės pakenkti. Nusileidžiančiam tipui reikalinga kitų meilė, pagalba, saugumas, jis visada nori jaustis esantis reikalingas kitiems. Bet po rodumu mandagumu gali būti paslėptas pyktis ir priešiškas.

- Orientacija „nuo žmonių“ (atsiskyrėlio tipas). Vadovaujamosi nuostata nesileisti įtraukiamas į jokių meilės romanus, draugystes, aktyvią darbinę veiklą ir pan. Šių žmonių požiūris, kad jeigu jie nusišalins, tai viskas su jais bus gerai. Jiems nereikalingi artimi, glaudūs santykiai, neprisileidžia žmonių, siekia būti nepriklausomais.

- Orientacija „prieš žmones“ (priešiškas tipas). Jų elgesyje dominuojantis priešiškas ir kitų eksploatavimas. Šis tipas įsitikinęs, kad visi žmonės yra agresyvūs. Jų nuomone gyvenimas yra kova prieš visus. Jie sugeba elgtis taktiškai ir draugiškai, bet visada nori valdyti ir kontroliuoti kitus, siekia savo ambicijų ir troškimų patenkinimo.

Jaunesniame mokykliniame amžiuje mokymasis, santykiai su mokytojais ir klasiokais yra aktualiausias mokinių veiklos sferos, nuo jų priklauso vaikų intelektinė raida bei emocinis gyvenimas. Vaikų nerimastingumas glaudžiai siejasi su mokykloje vyraujančiais elgesio aspektais,

nerimastingumas yra skirtingo lygio. Pasak Fillipso (Augis, 1984) ir kitų autorių tyrimo rezultatais yra skiriamos moksleivių grupės, kurios pasireiškias aukščiausiu nerimastingumo lygiu:

Moksleiviai: a) kuriems mokytis taip, kaip dauguma klasės draugų mokosi, yra sunku;

b) kurie mano, kad jiems mokytojai mažina pažymius be pagrindo;

c) kurie mano, kad bendraklasių nuomone jie yra išlepinti ir todėl gauna geresnius pažymius;

d) kurie mano, kad praranda mokytojų pripažinimą ir meilę, kai gauna blogus pažymius;

e) kurie pergyvena, kad ateityje gaus prastesnius pažymius bei gauna dabar.

Mokyklinis nerimo lygis labai priklauso nuo mokykloje esančios mokinių žinių vertinimo sistemos. Nerimas aukštesnis tose mokyklose, kur yra naudojama formali žinių vertinimo sistema, mažesnis nerimo lygis tose mokyklose, kur vaikų žinios nėra vertinamos balais (Kutkienė, Mažalskaitė, 1996). Pikūnas, Palujanskienė (2000) teigia, kad pradinių klasių mokiniai labiausiai nerimauja dėl atsiskaitomųjų darbų. Mokiniai dažnai tampa nerimastingi, kuomet pradeda kalbėti apie atsiskaitomuosius darbus, kada jiems užduodamas klausimas, dėl kurio atsakymo jie nėra tikri ir vengia garsiai atsakyti, kad nepatirtų aplinkinių pajuokos (Huberty, 2004). Jonynienės (1993) teigimu, būtina suvokti, kad vertinimas – tai nėra vien pažymys, bet ir paskatinimas ar patylėjimas. Pradinėje mokykloje rekomenduojama nerašyti pažymių: mokinius jie tik „rūšiuoja“ ir traumuoja. Dar viena iš vaikų mokyklinio nerimastingumo priežasčių yra tėvų skyrybos, kurias vaikai išgyvena labai skaudžiai. Juos dažniausiai apima neviltis, bejėgiškumas, liūdesys ar net depresija. Tokie vaikų jausmai dažnai susiję su tėvų bejėgiškumu ir depresija dėl skyrybų ar partnerio netekties, nes vienas iš tėvų tiesiog negali patenkinti vaiko poreikių (Gudzinskienė, 2001). Ryan (2001) teigia, kad bendraamžiai daro įtaka mokinių akademiniam pasiekimams ir bendrai savijautai mokykloje mokymosi laikotarpiu. Anot Burghes (Nasvytienė, 2005) labiau nerimaujantys ir jaučiantys didesnę baimę vaikai turi žemą reaktyvumo slenkstį – jie lengviau susijaudina, yra jautresni įspūdžiams. Jiems būdingas bruožas užslėpti savo aktyvumą. Vaikų nerimo ir baimių specialistas Marchas (Nasvytienė, 2005) teigia, jog kritiniu atveju nerimas ir baimės sutrukdo vaiko adaptacijai ir įprastai gyvenimui. Zaborskis, Makari, Žemaitienė (2002) teigia, kad yra sukaupta nemažai moksliniais pagrįstų duomenų, kurie rodo, kad užsitęsęs stresas ir nerimas iššaukia sunkias psichologines ir socialines pasekmes bei sąlygoja nemalonius somatinius pojūčius. Pasak Benesch (2001) bręstant vaikui kartu bręsta ir jo jausmai, o veikiami aplinkos, jie sustabarėja. Jeigu vaiko nerimastingumas pasireiškia ir vėlesnėje raidoje ir jo baimės nepranyksta praėjus baimę keliančiai situacijai, galima konstatuoti, jog nerimastingumas jau yra problema (King 2007).

Angold, Egger (2007) nuomone, daugumos suaugusių žmonių sutrikimų pradžios užuomazgos prasideda būtent vaikystėje, šį faktą patvirtinta nemažai psichiatrinių tyrimų. Nerimui atsirasti turi įtakos frustruojantys mokyklos reikalavimai. Frustracija - nemalonus psichinis jausmas, kuris pasireiškia slegiančia įtampa, pykčiu, nerimu, ji atsiranda dėl vidinių ir išorinių jėgų, kurios trukdo siekti užsibrėžto tikslo (Pivorienė, 2005). Tie reikalavimai susiję su kintančiais mokyklos reikalavimais, kurie gali sukelti įvairias vaikų reakcijas. Nasvytienės (2005) teigimu, nerimą jaučiantis vaikas yra susirūpinęs dėl gresiančio pavojaus ar nesėkmės. Silpnas nerimas yra reikalingas, jis padeda geriau pasirodyti, sutelkti jėgas, varžytis su bendraklasiais. Stiprus nerimas sutrikdo vaiko veiklą ir aktyvumą. Aštuonių – dvylikos amžiaus vaikams būdingos socialinės baimės, jos yra susijusios su bendraamžių ir mokytojų vertinimais. Vaikai bijo vėluoti, vengia atsakinėti, nenori tapti bendraamžių pajuokos objektu, visais įmanomais būdais stengiasi nepakliūti į nepopuliariųjų ratą. Didėjant vaiko amžiui kinta vaikų baimės, nerimas ir jų išraiška. Tokie vaikai jau sugeba papasakoti savo išgyvenimus ir pastebėjimus. Anot Bagdono (2006) egzistuoja mokymosi pasiekimų baimė - tai pergyvenimas ir susijaudinimas, atsirandantis dėl keliamų reikalavimų mokymuisi, mokinio pateikiamas kaip pavojingas jo savivertei, saugumui, saviraiškai. Bendra mokyklos baimė gali būti pavadinamos šios su mokymusi ir mokykla susijusios baimės: mokymosi pasiekimų, rezultatų siekimo, egzaminų bei socialinė. Mokyklos baimė laikoma nereikalingu ir netoleruotinu, edukacinėse aplinkose reiškiniu. Šis reiškiny s žlugdo individo socializaciją, iššaukia ateities baimę, agresiją, savižudybes. Mokyklos baimė riboja asmens saviraiškos ir pilietiškumo plėtrą, nes sukelia fiziologinius, dvasinius pakitimus, mažina motyvaciją ir pažangumą (Benesch, 2001). Bagdono (2006) atliktas tyrimas atskleidė, kad mokinių nuomone, makroveiksniai (mokytojų kompetencija, asmeninės savybės, bendraklasių elgesys) ir makroveiksniai (vertinimo sistema ir mokyklos kultūra) turi didžiausią įtaką mokyklos baimės atsiradimui. Neretai yra minimi ir kiti frustracijos šaltiniai, tokie kaip bausmės, grasinimai nubausti, palikti kartoti kurso, pašalinti iš mokyklos, priekabiavimas, smurtas, problemos santykiuose su mokytojais, sunkumai tarp bendraamžių, brendimo laikotarpis ir kt. (Pivorienė, 2005). Pasak Barkauskaitės (2001) bendrojo lavinimo mokyklų mokinių nerimastingumas didesnis nei jaunimo mokyklų moksleivių. Taip yra todėl, kad bendrojo lavinimo mokyklų mokiniai labiau jaudinasi dėl mokymosi rezultatų, rezultatai daugiau rūpi šių mokyklų mokinių tėvams, skiriasi mokymo metodai ir formos ir pan.

Diomšina, Vyčienienė (2002) nurodo, kad nerimas turi ne tik neigiamą, bet ir teigiamą poveikį vaiko vystymuisi. Jis skatina vaiką savarankiškai elgtis, visada ieškoti išeities situacijose, kurios yra naujos ir suvokiamos kaip keliančios grėsmę. Taip vaikas po truputį pradeda pasitikėti savimi ir atranda savarankiškumo jausmą. Nasvytienė, Balnionytė (2006) teigia, kad trumpalaikės baimės,

silpnas nerimas atlieka apsauginę funkciją: padeda išlikti saugiam, išlaikyti savigarbą, sutelkti jėgas ar vengti rizikos.

Kauffman (2001) pastebi, kad 7 - 8 proc. vaikų patiria intensyvų nerimą tam tikru gyvenimo momentu, tačiau ne visada prireikia klinikinės intervencijos. Jaunesniojo amžiaus tarpsniu vaikui intensyviai formuojasi asmenybė. Dažnai iš pradinės mokyklos vaikas atsineša nepasitikėjimo mokykla pagrindus, tai lemia konfliktus ateityje. Labai svarbu laiku pastebėti padidėjusį vaikų nerimo lygį ir nustatyti nerimo priežastis ir ypatybes, taip išvengiant sunkumų mokykloje ateityje (Kutkienė, 2000).

2.4. Nerimo sutrikimai

Pasak psichologės Dailydės (2011) vieniems vaikams nerimui įveikti pakanka tėvų pagalbos ir paramos. Kitiems dėl pernelyg intensyvaus nerimo gali išsivystyti nerimo sutrikimai, kurie yra vieni iš labiausiai paplitusių psichikos ligų tarp vaikų. Vaikų nerimo sutrikimų paplitimo dažnis varijuoja nuo 6% iki 20%. Deja, dažnai atsitinka, kad dėl įvairių priežasčių šie sutrikimai lieka nedidžiosios ir negydomi. Labai stipriai išgyvenamas nerimas, kuris sutrikdo pagrindines organizmo funkcijas yra laikomas nerimo sutrikimu. Nerimas gali būti skirstomas į labai stipriai išgyvenamą ir ne tokį ryškų. Visi nerimo sutrikimai turi bendrą požymį – jis išgyvenamas kaip kažkas nepažįstamo, svetimo (Diomšina ir kt., 2002).

Norint sužinoti, kada normalus nerimas išsivysto iki nerimo sutrikimo, reikia atkreipti dėmesį bent į šiuos požymius (Jusienė ir kt., 2007) :

- Nerimo lygis: normaliu vadinamas nerimas, kol jis nesutrukdo ir neapsunkina įprastinės veiklos ir nereikalauja jos atsisakyti.
- Nerimo pateisinimas: nerimas nėra nei įprastinis, nei normalus, kai virsta nepateisinamas ir jį pateisinančios aplinkybės neatitinka tikrovės.
- Nerimo pasekmės: normalus, vadinamasis signalinis, nerimas neapsunkina veiklos, o padeda dar geriau ją atlikti.

Nerimas užima vieną svarbiausių vietų tiek įvairiausių gyvenimo problemų psichodinamikoje, tiek psichopatologijoje, t.y. pasireiškiant įvairiems simptomams (Greenberger ir kt., 2000). Kaip teigia, Myers (2008), nerimas – gyvenimo dalis. Jei nerimas tampa intensyvus ir nuolatinis, prasideda nerimo sutrikimas. Marchas (Nasvytienė, 2005) teigia, kad kritiniu atveju nerimas ir baimės sukliudo vaiko adaptacijai ir įprastai gyvenimui. Anot Zaborskiego, Makari, Žemaitienės

(2002) yra labai daug moksliskai pagrįstų tyrimų duomenų, kad užsitiesęs nerimas ir nerimo būsenos iššaukia psichologines ir socialines problemas, bei nulemia nemalonius somatinius pojūčius.

Generalizuotas nerimas. Žmonės, apimti generalizuoto nerimo yra nuolat įsitempę ir nervingi, vis mąsto, kas gali atsitikti blogo, juos vargina raumenų įtempimas, susijaudinimas, nemiga. Įtampą ir blogą nuojautą galima pastebėti iš surauktų antakių, virpančių akių vokų, drebulio, prakaitavimo, nenustygimo vietoje. Sunku susikaupti, kai dėmesys šokinėja nuo vieno rūpesčio prie kito. Viena iš blogiausių generalizuoto nerimo ypatumų yra ta, kad žmogus negali nustatyti nerimo priežasties ir jos išvengti. Generalizuotą nerimą dažnai lydi depresija, bet ir be depresijos jis padaro žmogų bejėgį ir gali būti fizinių problemų, tokių kaip opos ar aukštas kraujospūdis, priežastis (Grohol, 2007).

Panikos sutrikimai. Panikos sutrikimai susiję su didžiule baime situacijose, kurios objektyviai nėra pavojingos. Asmenį ištinka panikos priepuolis. Trunka nuo kelių minučių iki kelių valandų. Šie priepuoliai atsiranda staiga, netikėtai, jų neįmanoma prognozuoti (Diomšina 2009). Pagal Bouton, Mineka, Barlow (2001), panikos priepuoliai paprastai būna sąlygoti kūno pojūčių, kurie sukelia nerimą. Yra dvi nuomonės apie tai kodėl vieni panikos priepuolius laiko nekontroliuojamais, o kiti sugeba jų išvengti. Vieni mano, kad panikos priepuoliai kyla tiems žmonėms kurie yra labiau linkę nerimauti. Kiti mano, kad tie asmenys, kurie išgyvena priepuolius laiko juos nenuspėjamais, nekontroliuojamais ir ypatingai stipriais. Pagal Clark (1996), panikos priepuoliai išsivysto tada, kai asmuo pastebi kokį nors kūno jutimą ir interpretuoja tai, kaip gresiančios pražūties ženklą. Šios mintys lemia dar didesnio nerimo atsiradimą ir dar stipresnius kūno pojūčius, ir taip sukuriamas užburtas ratas. Vyrauja nuomonė, kad asmenys turintys šį sutrikimą ypatingai bijo prarasti savikontrolę, o tai atsitiks jei priepuolis prasidės viešoje vietoje (Andrikienė, Laurinaitis, Milašiūnas, 2004).

Fobija. Dailydė (2011) teigia, jog fobija telkiasi ties konkrečiu objektu, veikla ar situacija. Fobija – liguista, įkyri, nepagrįsta baimė, kuri griaua elgesį. Socialinė fobija – tai aukščiausio laipsnio drovumas. Pasak Benesch (2001) socialinę fobiją turintys vaikai pasižymi nuolatine baime atsidurti tokiose situacijose, kuriose būtų stebimi kitų žmonių ir neigiamai įvertinti. Paprastai baiminamasi, kad kiti pamatys jų nerimą – pastebės prakaitavimą, paraudimą, drebėjimą, balso virpėjimą ir pan. Taip pat vaikas bijo kitų akivaizdoje padaryti ar pasakyti kažką, kas bus gėdinga, pasirodyti nerangiu, ar padaryti klaidą. Socialinės fobijos paprastai susijusios su maža vaiko saviverte ir kritikos baime. Tokie vaikai vengia bendrauti, sunkiai užmezga pažintį, gali visai atsiriboti nuo kitų.

Obsesinis – kompulsinis sutrikimas. Obsesinis – kompulsinis sutrikimas - kai įkyrios mintys žmogų tiesiog persekioja ir trukdo visoms gyvenimo sferoms. Žmogaus mintys tiesiog

prিপildytos nekontroliuojamų bei įkyrių minčių, kurių nepajėgus sustabdyti. Pernelyg griežti ir valdingi tėvai, suformuoja vaikui nepilnavertiškumo jausmą, vaikas jaučiasi nepakankamai kompetingas, todėl nuolat nerimauja (Daubaras, 2003). Pagrindiniai obsesinio kompulsinio sutrikimo simptomai yra obsesijos ir kompulsiniai veiksmai. Obsesijos – įkyrūs vaizdiniai, mintys, abejonės, impulsai, kurie nuolatos ir stereotipiškai grįžta į sąmonę. Kompulsiniais veiksmais ar ritualais vadintinas stereotipinis elgesys, kuris nuolat kartojasi. Veiksmai ir ritualai yra nemalonūs ir nenaudingi (Diomšina 2009).

Potrauminio streso sutrikimas – tai pavėluota ar užsitęsusi reakcija į stiprų stresogeninį įvykį. Išsivysto patologiniai pakitimai, susiję su išgyventų įvykių prisiminimais. Jie sukelia didelį diskomfortą. Rizikos faktoriai potrauminio streso sutrikimui atsirasti: jaučiama reali grėsmė gyvybei, buvimas moterimi, ankstyvas atsiskyrimas nuo tėvų, šeimoje buvo šio sutrikimo atvejų, išgyventos traumos praeityje, patirta depresija ar nerimo sutrikimas (Nishith, Mechanic, Risic, 2000). Apsaugantis faktorius aukšti intelekto gabumai, tai siejama su tuo, kad turima daugiau įgūdžių susidoroti su sunkumais. Psichodinaminė teorija teigia, kad traumuojančių įvykių prisiminimai atsiranda atmintyje ir yra tokie skausmingi, kad jie yra arba sąmoningai nuslepiami, arba nuslopunami. Asmuo įtraukiamas į vidinę kovą tam, kad įtraukti traumuojančią įvykį į jo esamus įsitikinimus apie save (Andriekienė ir kt., 2004).

Ramanauskienė (2006) nurodo, jog vaikų amžiuje neretai pasitaiko emocinių sutrikimų, kurių pagrindas yra nerimas. Yra skiriami trys sutrikimų tipai:

- Atskyrimo nerimas. Pasireiškia, kai vaikas turi grįžti iš mokyklos, tačiau toks nerimas praeina grįžus namo. Stipriausią nerimą jaučia vaikai po ilgesnio tarpo, savaitgalio, atostogų, ligos. Mokyklos fobija tai ne apsimetinėjimas, kaip galvoja daugelis. Ši fobija skiriasi nuo sąmoningo mokyklos vengimo (tingi eiti į mokyklą, blogai mokosi). Vaikai, kurie jaučia mokyklos baimę mokosi gerai, visada pareigingi. Vaikams, kuriems pasireiškia atskyrimo nerimas būtinas nuolatinis dėmesys, jie liūdni, verkia, skundžiasi, kad jų nemyli tėvai, kad brolis ar sesuo yra labiau mylimi, kartais net nori numirti.

- Socialinis nerimas. Nedidelis nerimo laipsnis yra normalu ankstyvoje vaikystėje, kai susiduriama su naujovėmis, gąsdinančiomis ir svetimomis situacijomis. Vaikams, kuriems pasireiškia socialinis nerimas, būdinga nuolatinė ir pasikartojanti svetimų asmenų baimė, arba šių asmenų jie vengia. Jie gali bijoti tik bendraamžių, arba tik suaugusiųjų. Jeigu vaikas pasižymi tokiomis savybėmis kaip uždarumas ir nedrąsumas, šis sutrikimas išsivysto dar greičiau. Netektys ankstyvoje vaikystėje, fizinės ir seksualinės traumos, fiziniai vaiko trūkumai, dėl kurių jie negali įgyti reikalingos socialinės patirties irgi atveria kelią socialiniam nerimui išsivystyti. Šį sutrikimą

turintys vaikai tyliai kalba, yra nedrąsūs, greitai išrausta, nenori dalyvauti socialiniuose susibūrimuose ir renginiuose. Kartais visa tai trukdo mokymuisi. Socialinės fobijos dažnai prasideda paauglystės laikotarpiu ir telkiasi ties baime atsidurti aplinkinių dėmesio centre, todėl tokių situacijų vengiama.

- Fobinis nerimas. Šios fobijos būdingos aiškioms situacijoms (gyvūnų, aukščio, tamsos, uždaros erdvės baime, baime naudotis viešaisiais tualetais, dantų gydytojo, kraujo ir žaizdos baime, bei atsiskaitomųjų darbų baime). Vaikai kurie serga klaustrofobija labai bijo uždarytų durų, bijo važiuoti liftu, jaučiantys šviesos baimę vaikai, užmiega tik prie šviesos, valgymo baimė atsiranda jei vaikas buvo paspringęs, po ligoninės pradedama bijoti medikų, skausmingų ir nemalonių procedūrų. Fobinis nerimas gali išsivystyti iki panikos. Kartais tėvai nepagalvodami sukelia savo vaikams fobinį nerimą. Jei tėvai bijo griaustinio, žaibo, ar kokių nors gyvūnų, šią baimę iš jų perima vaikai. Specifinės fobijos dažniausiai prasideda vaikystėje ir negydomos gali tęstis kelis dešimtmečius.

Anot Pileckaitės-Markovienės ir kt. (2004), jaunesniajame mokykliniame amžiuje vaikas subjektyviai suvokia suklydimą kaip savo asmenybės įvertinimą. Kartais mokyklos baimę sukelia konfliktas su bendraamžiais, fizinės agresijos savo atžvilgiu baimė. Ypač tai būdinga emociškai jautriems, socialiai ir pedagogiškai apleistiems vaikams. Dažnai ilgainiui šios baimės keičiasi, kartais išnyksta. Jei jos užsitęsia, tai sukelia vaikui bejėgiškumo jausmą, nesugebėjimą kontroliuoti savo jausmus. Tuomet atsiranda mokyklinė fobija, kuri literatūroje yra dažnai vadinama mokykline neuroze. Dubrovina (Pileckaitė – Markovienė ir kt. 2004) skiria tris grupes vaikų, kenčiančių nuo mokyklinių neurozių:

1. Vaikai su ryškiais elgesio nukrypimais. Jie iššaukiančiai elgiasi pamokų metu, vaikšto per pamokas po klasę, storžieviškai kalba su mokytoju, nevaldomi, agresyvūs. Paprastai, jie mokosi blogai, bet save vertina per aukštai. Dažniausiai mokytojai laiko juos pedagogiškai apleistais arba net protiškai atsilikusiais vaikais.

2. Pažangūs mokiniai, kurie patenkinamai elgiasi per pamokas, bet dėl pervargimo arba emocinių sukrėtimų pradeda staiga keistis, tampa depresiški, apatiški. Mokytojai apie tokį vaiką sako, jog jį lyg pakeitė, jis prarado interesą mokytis. Vaikas atsisako eiti į mokyklą, pradeda atsikirtinėti, storžieviškai kalbėti. Jo nuotaika tampa blogesnė, emocijos labilios, vaikas tampa nerimastingas.

3. Mokiniai, kurie išoriškai atrodo sėkmingi (geras pažangumas, patenkinamas elgesys), bet turi emocinių sunkumų: bijo atsakinėti prie lentos, atsakinėjant žodžiu jų rankos dreba, kalba labai tyliai, verksmingai, visada stengiasi būti nuošalyje. Tokiems vaikams būdingas aukštas

nerimastingumo lygis, jie save labai prastai vertina, yra labai pažeidžiami. Mokytojai tokiems mokiniams nelabai domisi, nes jie netrukdo per pamokas, yra stropūs ir patenkinamai mokosi.

3 skyrius. VAIKŲ, TURINČIŲ KALBĖJIMO IR KALBOS SUTRIKIMŲ, EMPATIŠKUMO IR NERIMO TYRIMAS

3.1. Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, charakteristika

Bendraudami, keisdami informaciją ir kalbėdami, žmonės susipažįsta su pasauliu, kuria savo gyvenimą, tenkina savo poreikius. Tam labai svarbu taisyklinga ir išlavėjusi vaiko kalba. Asmeninius ir aplinkinio pasaulio poreikius, kontrolę bei savarankišką įsiliejimą į visuomenę vaikas tenkina kalba ir neverbalinėmis priemonėmis. Negalėdamas pilnavertiškai bendrauti, vaikas jaučiasi izoliuotas, vienišas, atstumtas, negalintis išreikšti savo nuomonės, negalintis užmegzti kontakto. Toks vaikas būna emociškai suvaržytas, jam trūksta savigarbos, jis neturi nepriklausomybės jausmo (Garšvienė, Ivoškuvienė, 2003). Daugirdienė (2003) teigia, kad savalaikis ir tinkamas kalbos formavimas yra būtina sąlyga visavertei suvokimo, atminties, vaizduotės, mąstymo raidai. Zambacevičienės (2006) teigimu, pradėjęs eiti į mokyklą, vaikas turi taisyklingai kalbėti ir gerai suprasti kasdienę kalbą. Svarbiausia sėkmingo rašomosios kalbos išmokimo sąlyga yra gerai išlavėjusi žodinė kalba. Tuo tarpu sutrikusi kalbos raida neišvengiamai daro įtaką mokinio mokymuisi mokykloje (Giedrienė, 1986). Mokykloje mokiniai naujas žinias apie supantį pasaulį gauna kalbine forma.

3.2. Tyrimo metodika

Vaikų nerimo lygiui nustatyti buvo naudota B. Fillipso (Райгородский, 1998) metodika „Mokyklinio nerimo diagnostinis įvertinimas“. Testas yra sudarytas iš 58 klausimų, kiekvienam atsakymui reikalingas konkretus atsakymas „Taip“ (žymimas +) arba „Ne“ (žymimas -). Testas parengtas taip, kad kiekvieną faktorių galima vertinti atskirai, jo išreikštumo laipsnį užrašant balais arba procentais. Šis testas apima aštuonis nerimo faktorius:

1. Bendras mokyklinis nerimas – bendra mokinio emocinė būseną, susijusi su įvairiais jo įtraukimo į mokyklinį gyvenimą būdais.
2. Socialinio streso išgyvenimas – tai stresas, kurį mokiniai patiria bendraudami su bendraamžiais.
3. Sėkmės pasiekimo frustracija – tai baimė, trukdanti mokiniui plėtoti norą siekti aukštų pasiekimų.
4. Saviraiškos baimė – kada neigiamos emocijos trukdo atsiskleisti kitiems, pademonstruoti savo gebėjimus.

5. Žinių patikrinimo baimė – tai neigiamo santykio ir nerimo išgyvenimas, žinių, pasiekimų ir galimybių patikrinimo situacijose, ypač viešose.
6. Baimė nepateisinti aplinkinių lūkesčių – baimė savo rezultatais, poelgiais neatitikti kitų lūkesčių ir iš to kylantis nerimas dėl galimų negatyvių vertinimų.
7. Žemas fiziologinis pasipriešinimas stresui – psichofiziologinės savybės, mažinančios mokinio prisitaikymą stresinėse situacijose, padidinančios neadekvataus, destruktivaus reagavimo į aplinkos dirgiklius tikimybę.
8. Santykių su mokytojais baimės ir problemos – bendras neigiamas emocinis fonas santykiuose su mokytojais, mažinantis sėkmingą mokinio mokymąsi (Райгородский, 1998).

Tvarkant rezultatus, išskiriami klausimai, į kuriuos pateikti atsakymai nesutampa su testo raktu. Atsakymai, nesutampantys su raktu – tai nerimo pasireiškimas. Apskaičiuojamas bendras nesutapimų skaičius. Jei jis didesnis nei 50%, galima spręsti apie vidutinį nerimo lygį, jei didesnis nei 75% - apie aukštą nerimo lygį.

Mokinių empatiškumui nustatyti buvo naudojamas A. Megrabiano ir N. Epšteino klausimynas (Puzinavičius, 2005). Klausimyne yra 25 teiginiai. Iš 4 atsakymo variantų reikia pasirinkti 1 ir pažymėti pliusu. Naudojantis klausimyno raktu rezultatai tvarkomi ir analizuojami, nustatant empatijos laipsnį (žemas, vidutinis, aukštas).

3.3. Respondentai

Tyrimo dalyvavo 207 respondentai: 107 mokyklinio amžiaus vaikai (3-8 klasės), turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, 100 įprastinės raidos mokyklinio amžiaus vaikų (3-8 klasės).

Tyrimas atliktas 2013 m. kovo mėnesį 4 mokyklose. Šiaulių miesto Zoknių progimnazijoje, Šiaulių miesto Jovaro progimnazijoje, Radviliškio miesto Vaižganto progimnazijoje, Lygumų vidurinėje mokykloje. Mokyklos pasirinktos atsitiktinai.

Respondentams buvo pateikta pildyti anketą (žr. 1, 2 priedai). Taip pat tiriamieji buvo supažindinti su anketos pildymo instrukcija.

3.4. Tyrimo duomenų analizė.

Gautiems duomenims apdoroti ir sisteminti taikyti kiekybinio tipo statistiniai duomenų analizės metodai. Tyrimo duomenys apdoroti kompiuterine programa Microsoft Office Excel 2007.

Įprastinės raidos vaikų ir vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų (n=207), empatiškumo priklausomybė nuo lyties, %

Empatiškumo lygis	Įprastinės raidos vaikai		Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų	
	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys
Žemas	13	20	3	4
Vidutinis	29	33	44	25
Aukštas	4	1	22	2

Išanalizavus įprastinės raidos vaikų empatiškumą lyties aspektu, reikšmingų skirtumų nerasta. Išnagrinėjus vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų empatiškumą, nustatyta, kad berniukai pasižymi aukštesniu empatijos lygiu nei mergaitės. Tyrimo rezultatai nesutampa su Pukinskaitės (2006) tyrimu, kad berniukų empatijos įsijautimas ir bendras empatijos indeksas yra reikšmingai žemesnis nei mergaičių. Myers (2002) taip pat patvirtina, kad vyrų empatija yra ženkliai žemesnė nei moterų. Kasparavičienės (1998) teigimu, didžiausio empatijos lygio yra vaikai, turintys abu tėvus, brolių ir seserų. Vaikai, augę nepilnose šeimose, yra mažiausiai empatiški, nepilnų šeimų vaikų neveikia tėvo - mamos santykių sistema. Tyrimais įrodyta, kad empatiškiausi vaikai - vienturčiai, o pirmagimiai yra mažiausiai empatiški. Jei šeimoje gyvena kelių kartų žmonės, tai turi įtakos vaikų empatiškumui. Empatijai įtakos turi ne tik artimų žmonių elgesys su vaiku, bet ir šeimos narių santykiai tarpusavyje. Nedarna šeimoje skatina formotis neigiamoms asmenybės savybėms: melui, agresijai, pykčiui ir savanaudiškumui. Tuo paaiškinamas vaikų, kurių tėvai išsiskyrę, žemesnis empatijos lygis. Remiantis Kasparavičienės tyrimu, galima paaiškinti berniukų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, aukštesnį empatijos lygį, nes nebuvo tirta šeimos sudėtis ir kiti empatiškumui įtakos turintys veiksniai (žr. 2 lentelę, 5 priedą).

3 lentelė

Įprastinės raidos vaikų (n=100), nerimo lygio priklausomybė nuo lyties, %

Nerimo lygis	Žemas		Vidutinis		Aukštas	
	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys
Bendras mokyklinis nerimas	37	30	10	20	0	2
Socialinio streso išgyvenimas	35	39	11	11	1	3
Sėkmės pasiekimo frustracija	37	41	9	11	1	1
Saviraiškos baimė	28	11	12	20	8	21
Žinių patikrinimo baimė	33	21	10	25	4	7
Baimė nepateisinti aplinkinių lūkesčių	26	20	11	17	8	18
Žemas fiziologinis pasipriešinimas stresui	41	34	4	9	2	10
Santykių su mokytojais baimės ir problemos	27	27	17	22	2	5

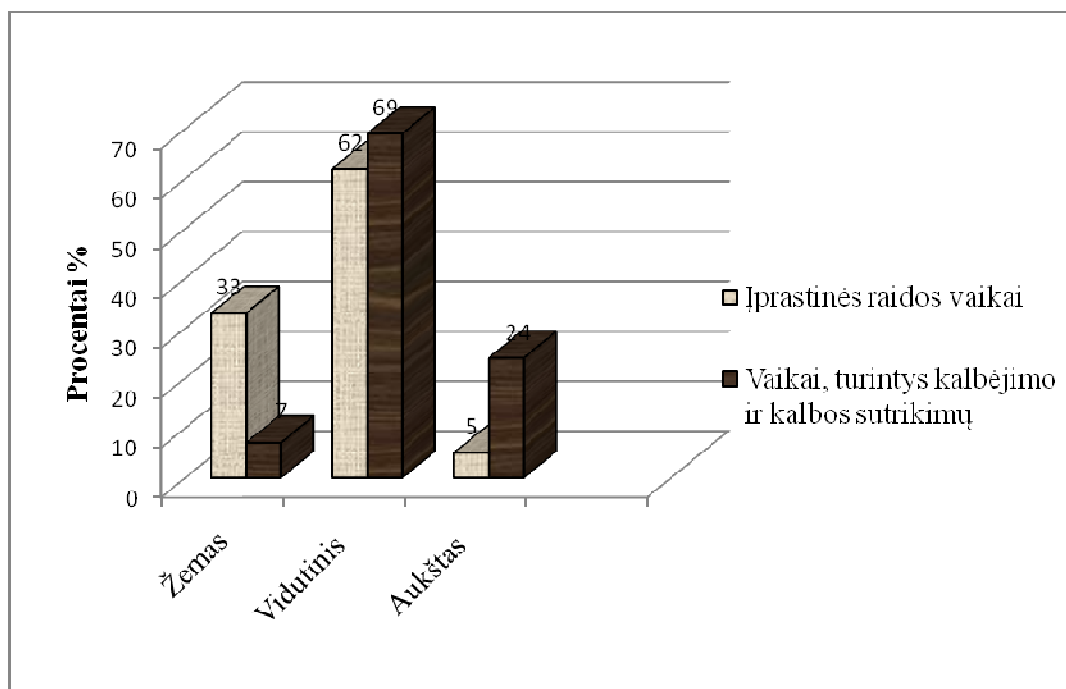
Reikšmingų skirtumų lyties požiūriu tarp įprastinės raidos vaikų nerimo lygių nėra daug. Žema saviraiškos ir žinių patikrinimo baimė labiau pasižymi berniukai, jie nėra tokie jautrūs kaip mergaitės, o aukštą saviraiškos baimę jaučia didesnė dalis mergaičių. Jos jautresnės užgauliojimams ir patyčioms, todėl yra labiau užsisklendusios nei berniukai. Vidutinę žinių patikrinimo baimę jaučia mergaitės, jos labiau jaudinasi dėl įvertinimo ir neplanuoto žinių patikrinimo. Kadangi įprastinės raidos vaikai nepasižymi aukštu nerimo lygiu, tai ir išskiriant nerimo priklausomybę nuo lyties, reiškinių skirtumų nerasta. Tyrimo rezultatai sutampa su Nasvytienės ir Balnionytės (2006) atlikto tyrimo rezultatais - mergaitėms būdingas aukštesnis nerimo lygis nei berniukams (žr. 3 lentelę, 3 priedą).

4 lentelė

Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų (n=107), nerimo lygio priklausomybė nuo lyties, %

Nerimo lygis	Žemas		Vidutinis		Aukštas	
	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys
Bendras mokyklinis nerimas	25	10	36	15	9	5
Socialinio streso išgyvenimas	42	20	23	10	5	0
Sėkmės pasiekimo frustracija	37	15	29	14	4	1
Saviraiškos baimė	20	11	32	11	16	9
Žinių patikrinimo baimė	16	8	30	12	23	11
Baimė nepateisinti aplinkinių lūkesčių	21	11	24	7	25	12
Žemas fiziologinis pasipriešinimas stresui	27	16	19	12	23	3
Santykių su mokytojais baimės ir problemos	27	10	38	14	6	5

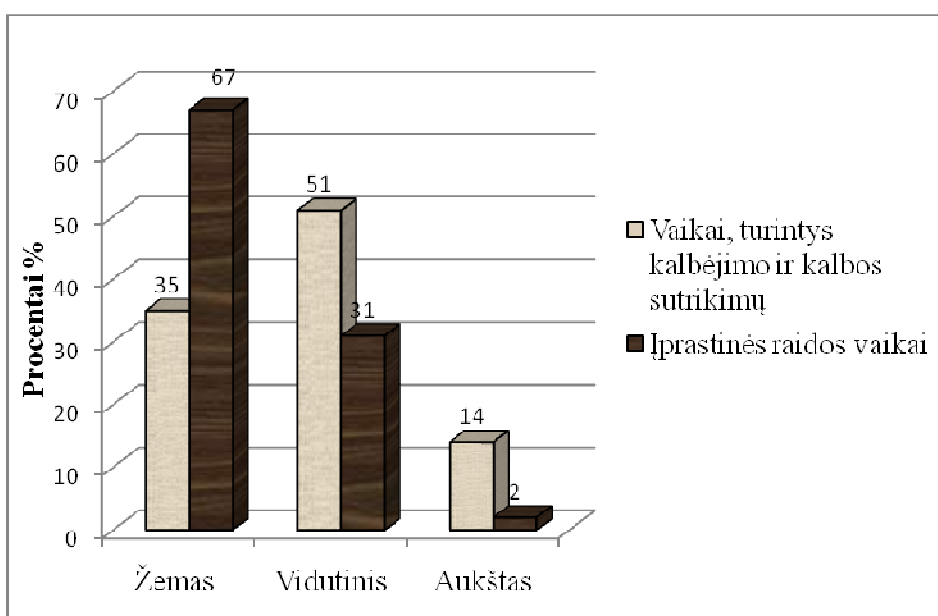
Reikšmingi skirtumai vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, nerimo lygių lyties atžvilgiu atskleidė, kad didesnę nerimą visose situacijose patiria berniukai. Jie jautriau reaguoja į mokykloje vykstantį gyvenimą. Tyrimo rezultatai nesutampa su Nasvytienės ir Balnionytės (2006) atlikto tyrimo teiginiu, kad mergaitėms būdingas aukštesnis nerimo lygis nei berniukams. Taip pat iš tyrimo rezultatų matyti, kad berniukams dažniau būdingas žemas nerimo lygis nei mergaitėms. Kiti tyrimai, atvirkščiai, pabrėžia aukštesnį šio amžiaus berniukų nerimo lygį (Kočubėj, Novikova, 1998; Žukauskienė, Kratavičienė, Zlatkutė, 2000). Pasak Diomšinos, Vyčienės (2002), nerimo sutrikimus skatina tokie veiksniai: artimo žmogaus mirtis arba liga, mokyklos pakeitimas, išsiskyrimas su draugais, gyvenamosios vietos pakeitimas, tėvų skyrybos. Tada vaikams pasireiškia žemas savęs vertinimas, itin ryški nesėkmės baimė, padidėjęs jautrumas kritikai ir savęs vertinimui, būdingas emocinis labilumas, bloga nuotaika. Šie vaikai yra uždaro būdo, jiems sunkiai sekasi bendrauti, todėl dažnai dėl nepasitikėjimo savimi jie yra atstumiami kitų vaikų. Todėl jų elgesiui būdingas situacijų, kurios sukelia nerimą, vengimas – tai nulemia gilią vaiko socialinę dezadaptaciją (žr. 4 lentelę, 4 priedą).

1 pav. Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų ir įprastinės raidos vaikų, empatiškumo lygiai, %

Matome, kad vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, pasižymi aukštesniu empatiškumo lygiu, labiau jaudinasi dėl savo negalios ir tuo pačiu labiau supranta ir įsijaučia į kitų žmonių išgyvenimus. Pasak Justickio, Naviko (1995), kuo žmogus daugiau apsiskaitęs, tuo jis

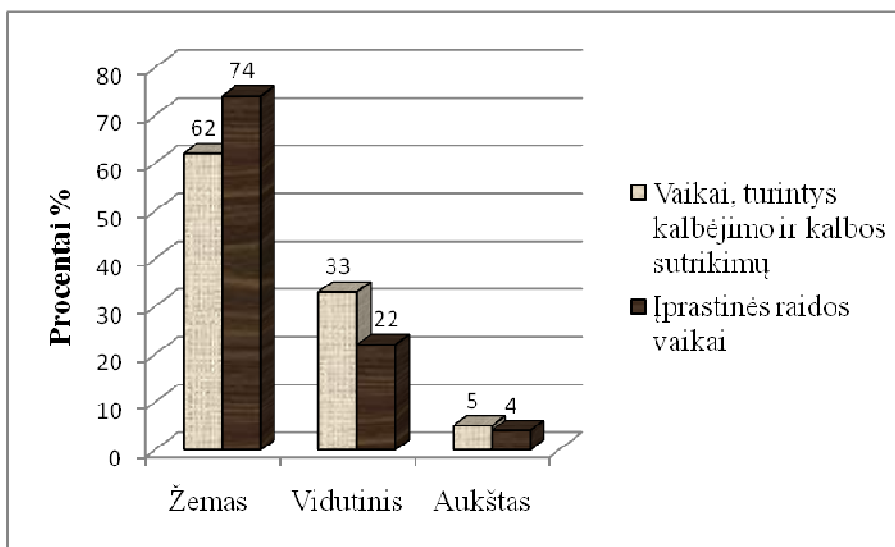
daugiau žino apie kitų žmonių išgyvenimus, tuo geriau sugeba tuos išgyvenimus identifikuoti. Labai didelę reikšmę turi ir gyvenimo patirtis. Lengviau ir paprasčiau suprasti kito jausmus, suprasti kitų tokius pat išgyvenimus, tarkim pavydą, jei žmogus yra pats jautęs pavydą. Tai puikiai parodo ir tyrimo rezultatai. Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, pasižymi žymiai aukštesniu empatiškumo lygiu nei įprastinės raidos vaikai, nes jie žino savo negalią ir supranta, kaip jaučiasi kitas, jie lieka mažiau abejingi kitų skausmui ir išgyvenimams (žr. 1 pav., 5 priedą).

2 pav. Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų ir įprastinės raidos vaikų, bendras mokyklinis nerimas, %

Aukštesnį bendrą mokyklinį nerimą patiria vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, jie žymiai labiau išgyvena dėl įvairių mokyklos reikalų. Labiau jaudinasi, kai mokytojas ruošiasi patikrinti jų žinias, bei jiems sunkiau dirbti klasėje taip, kaip nori mokytojas, kadangi jų gebėjimai ne visada atitinka įprastinės raidos vaikų gebėjimus. Atsakinėdami ir atlikdami užduotį jie labiau jaudinasi ir nerimauja, ar ją gerai atliko. Bijo būti palikti antriems metams. Jie netgi sapnuoja, kad mokykloje negali atsakyti į mokytojo klausimą. Nori mažiau jaudintis. Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, jautresni, gali pravirkti, kai nesugeba atsakyti į užduotą klausimą. Jaudinasi, kai mokytojas duoda užduotį visai klasei, bijo pasirodyti prastesni už kitus, nenori tapti pajuokos objektu, jaučia viešumos baimę. Jie įsitikinę, kad draugai sugeba daugiau už juos. Kaip teigia Huberty (2004), vaikai dažnai tampa nerimastingi, kai pradėdama kalbėti apie atsiskaitomuosius darbus, kai užduodamas klausimas, dėl kurio atsakymo jie nėra tikri, todėl vengia garsiai atsakyti,

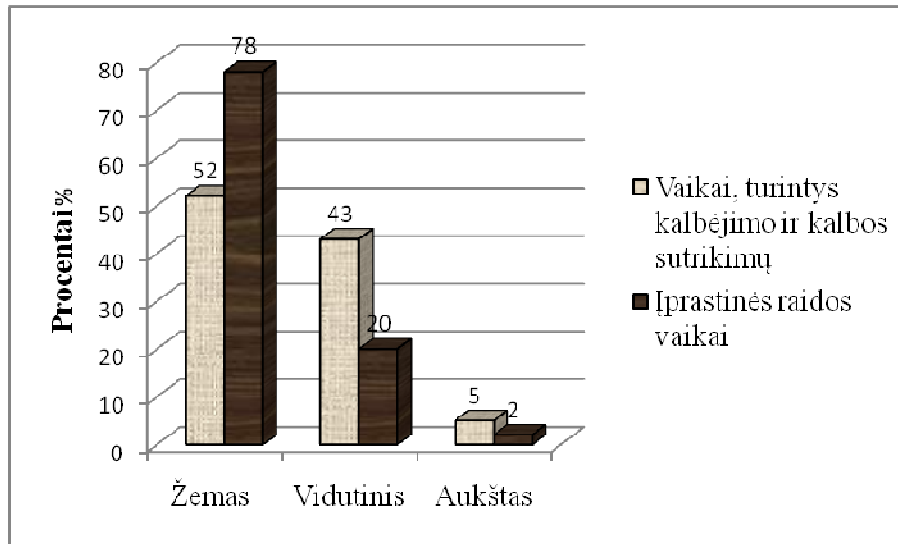
kad nepatirtų aplinkinių pajuokos. Iš diagramos, kurioje lyginamas įprastinės raidos vaikų ir vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, bendras mokyklinis nerimas, aiškiai matome, kad vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, stipriau reaguoja į šias situacijas. Gauti atsakymai iš dalies sutampa su Ališausko (2007) atliktu tyrimu, jog nerimas ypač pasireiškia bendru mokykliniu nerimu (žr. 2 pav., 3, 4 priedus).

3 pav. Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų ir įprastinės raidos vaikų, socialinio streso išgyvenimas, %

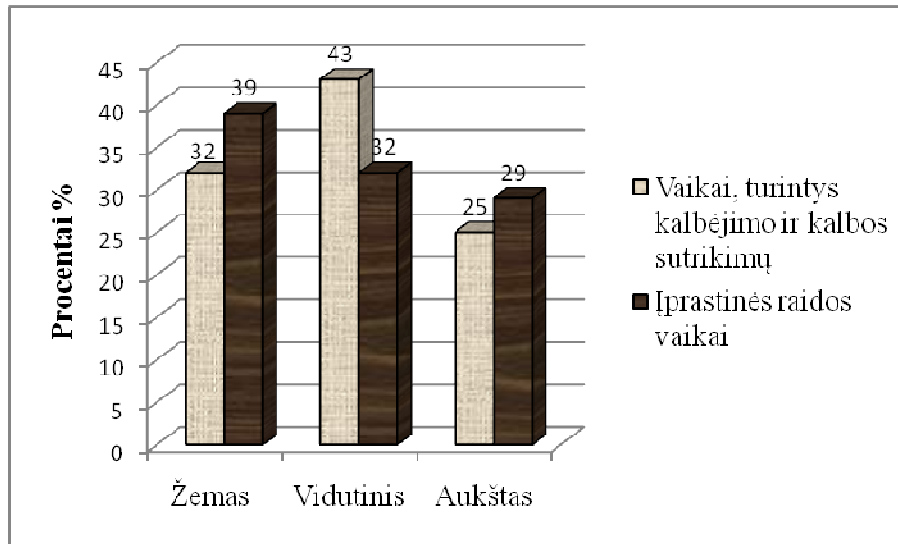
Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, išgyvena aukštesnį socialinį stresą. Iš jų dažniau šaiposi klasės draugai. Jie jaučia, kad nėra tokie pat, kaip klasės draugai, jaučia atskirtį. Ne visi bendraamžiai elgiasi su jais draugiškai. Jie pavydi, kai aplinkiniai skiria ypatingą dėmesį kitiems vaikams. Tai skaudina vaikus, turinčius kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, jie lieka tarsi kitoje barikados pusėje. Tokie vaikai susiduria ne tik su kalbėjimo problemomis, bet ir su netiksimu aplinkinių elgesiu. Tai lemia jų išgyvenamą aukštesnį socialinį stresą. Bankauskienė ir Jegelevičienė (2006) pabrėžia kalbėjimo ir kalbos sutrikimų įtaką socialinei adaptacijai. Autorių nuomone, šių sutrikimų turintys vaikai yra jautresni, mažiau pasitikintys, jiems reikalingas ilgesnis prisitaikymo periodas. Kalbėjimo ir kalbos sutrikimai trukdo sėkmingiems socialinių kontaktų užmezgimams ir jų palaikymui, sunkina bendradarbiavimą, informacijos pasikeitimą su bendraamžiais. Visa tai gali formuoti žemesnį socialinį statusą grupėje, didėja atsiradimo rizika elgesio sutrikimams. O nevisavertė kalba trukdo dalyvaujant žaidybinėje ir ugdomojoje veikloje (žr. 3 pav., 3, 4 priedus).

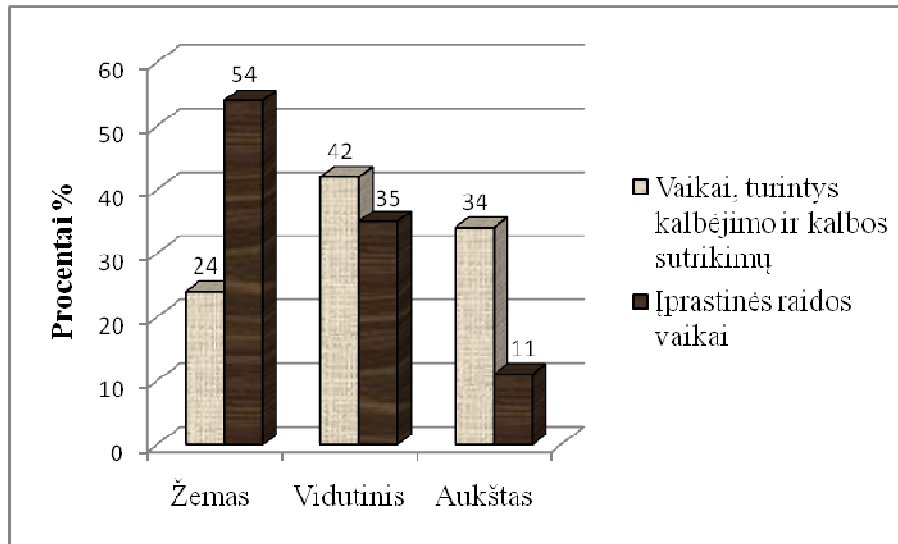
4 pav. Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų ir įprastinės raidos vaikų, sėkmės pasiekimo frustracija, %

Vaikams, turintiems kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, sunku klasėje dirbti taip, kaip nori mokytojai. Jie norėtų, kad mokytojai neskubėtų aiškindami naują medžiagą. Būna ir taip, kad jiems yra rašomas žemesnis pažymys, nei jie tikėjosi. Tai rodo, kad vaikai pervertina savo gebėjimus ir dėl to jiems ima atrodyti, kad mokytojas juos skriaudžia tyčia dėl jų sutrikimo. Zaborskio ir Makari (2001) teigimu, mokiniams, kuriems tėvai ir mokytojai kelia nerealius reikalavimus, per daug iš jų tikisi, mokytis yra sunku. Nors jie įdeda nemažai pastangų, bet dažnai gauna prastesnę nei vidutinę įvertinimą. Jiems sunku gauti tokius pažymius, kokių laukia tėvai. Juokiasi klasės draugai, jeigu atsakinėdami padaro klaidą. Šie mokiniai nėra patenkinti tuo, kaip juos vertina mokytojai, bei savo klasės draugų požiūriu į juos. Tokia baimė trukdo plėtoti poreikį siekti aukštų rezultatų. Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, įsitikinę, kad kiek besistengtų, vis tiek nepasiseks, jiems atrodo, kad mokytojai jų neįvertina. Giedrienė (1986) teigia, kad sutrikusi kalbos raida neišvengiamai daro įtaką vaiko mokymuisi mokykloje. Mokykloje vaikams naujos žinios apie visą pasaulį pateikiamos kalbine forma. Tam, kad jie šias žinias bei informaciją suprastų ir įsisavintų, turi turėti tam tikrą kalbos išlavėjimo lygį. Sutrikusi kalbos plėtotė turi poveikį ir vaikų bendravimui su kitais, nes vaikas negebėdamas normaliai bendrauti pasisavina mažiau informacijos. Tikslingai gaunant informaciją ir žinias gerinama mokinių atmintis, mąstymas, pažinimas (žr. 4 pav., 3, 4 priedus).

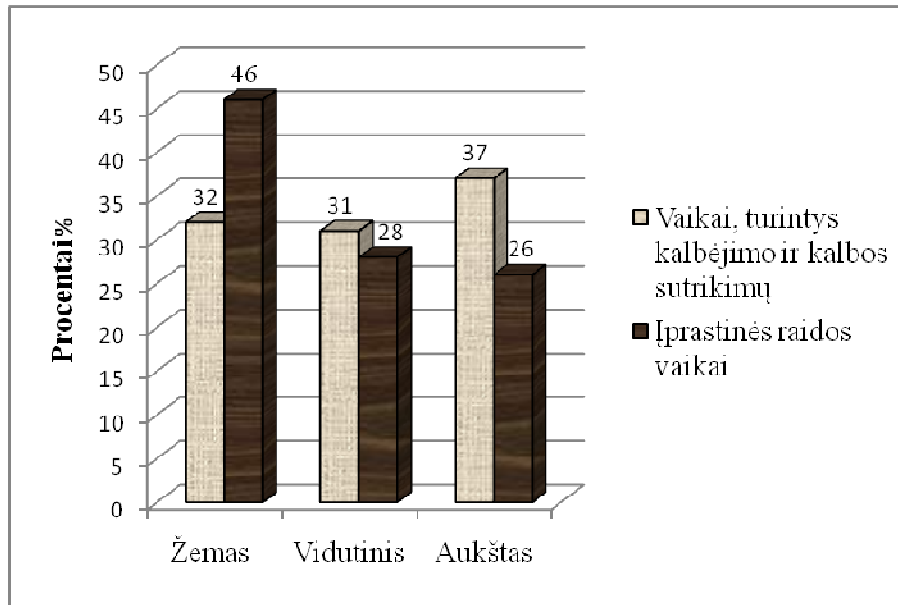
5 pav. Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų ir įprastinės raidos vaikų, saviraiškos baimė, %

Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, patiria didesnę saviraiškos baimę nei įprastinės raidos vaikai. Jie bijo įsijungti į ginčą, nes yra įsitikinę, kad bendraamžiai jų nevertina kaip lygiaverčių partnerių. Dažnai bijo atrodyti kvailai, jaudina tai, ką apie juos mano kiti. Kartais klasės draugai juokiasi iš jų išvaizdos ir elgesio. Negatyvios emocijos kliudo atsiskleisti, parodyti savo gebėjimus. Jie tarsi užsisklendžia savyje nebandydami įrodyti, kad yra verti daugiau nei apie juos mano aplinkiniai. Dėl dažnos kritikos ir nusivylimo, stengiasi tiesiog pasitraukti į šalį. Gauti atsakymai beveik sutampa su Ališausko (2007) atliktu tyrimu, kur buvo tirtas mokinių mokyklinio nerimastingumo lygis ir gauti rezultatai parodė, jog nerimas ypač pasireiškia saviraiškos baime. Radzevičienė (2003) teigia, kad pažinimo procesai ir pažintinė veikla neįmanoma be visavertės jutimų sistemos, atminties, dėmesio bei kalbos ir mąstymo funkcijų, kurių plėtojimas ankstyvame amžiuje yra susijęs tarpusavyje ir sąlygoja vienas kitą. Taip pat nurodoma, kad kalbėjimo ir kalbos sutrikimas gali būti kliūtis renkantis profesiją, sunkinti bendravimą, neigiamai veikti skaitymo ir rašymo įgūdžių formavimąsi, sukelti nepasitikėjimo savimi jausmą, trukdyti atsiskleisti asmenybei (Garšvienė, Juškienė, 2008) (žr. 5 pav, 3, 4 priedus).

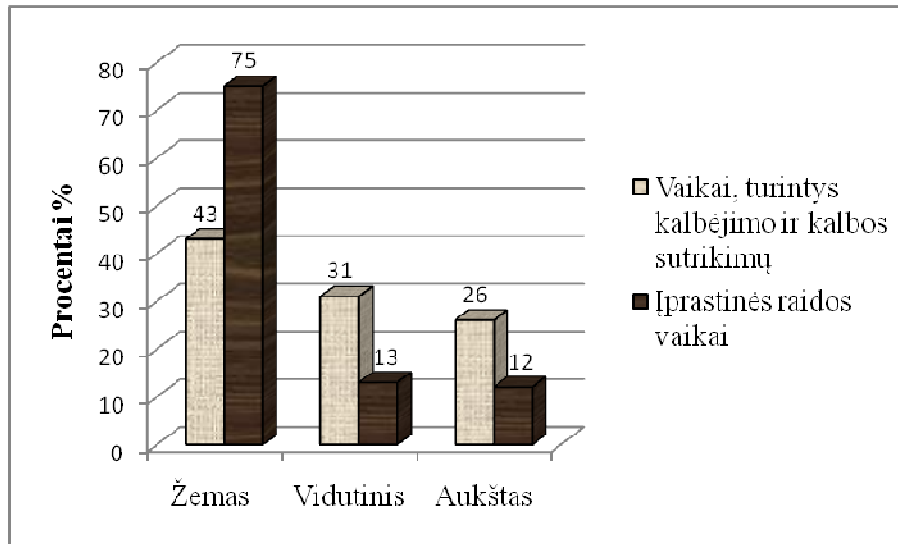
6 pav. Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų ir įprastinės raidos vaikų, žinių patikrinimo baimė, %

Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, patiria didesnę žinių patikrinimo baimę nei įprastinės raidos vaikai. Jie labiau jaudinasi, kai mokytojas ruošiasi patikrinti žinias, labiau nerimauja atsakinėdami ir atlikdami užduotį, labiau išgyvena, ar gerai ją atliko. Dažnai svajoja, kad mažiau jaudintųsi, kai yra klausinėjami. Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, jaučia didesnę baimę nuvilti save ir aplinkinius, todėl labiau bijo žinių patikrinimo. Huberty (2004) teigia, kad vaikai dažnai jaučia nerimą, kai pradama kalbėti apie atsiskaitomuosius darbus, kai yra užduodami klausimai, dėl kurių atsakymų jie nėra tikri, todėl vengia garsiai atsakyti, kad nepatirtų aplinkinių pajuokos. Kaip jau minėta, vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, yra jautresni aplinkinių reakcijai bei jautriau reaguoja į kitokius vertinimus nei tikėjosi. Gauti atsakymai iš dalies sutampa su Ališausko (2007) atliktu tyrimu, kuris parodė, jog nerimas ypač pasireiškia žinių tikrinimo baime. Garšvienė ir Ivoškuvienė (2003) nurodo, kad kalbėjimo ir kalbos sutrikimai yra stabilūs ir savaime neišnyksta, jie taip pat gali nulemti mokymosi sunkumus bei neigiamai veikti vaiko asmenybę. Atlikti tyrimai (Roulstone ir kt., 2003) atskleidė, kad vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, dažnai patiria ugdymosi sunkumų (žr. 6 pav, 3, 4 priedus).

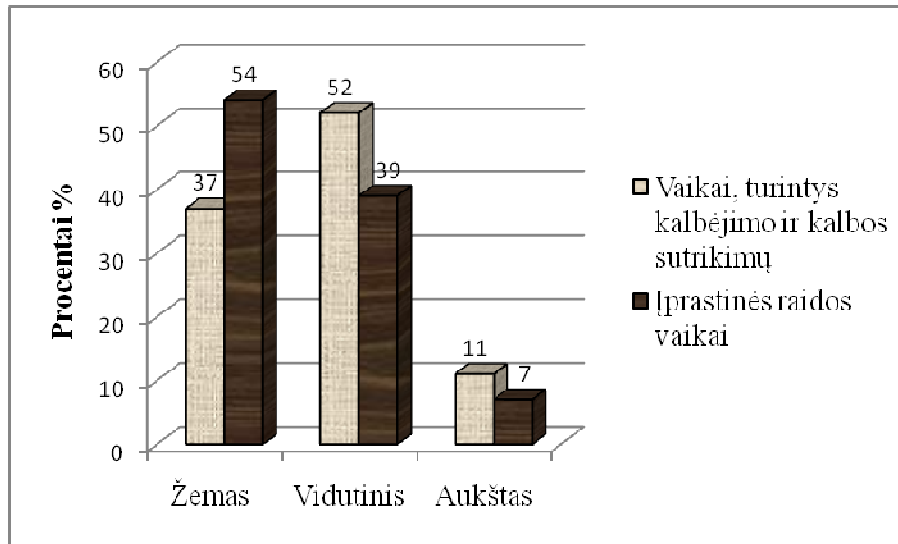
7 pav. Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų ir įprastinės raidos vaikų, baimė nepateisinti aplinkinių lūkesčių, %

Vaikams, turintiems kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, sunkiau klasėje dirbti taip, kaip nori mokytojas. Būna taip, kad bijo pasisakyti pamokoje, nes nenori padaryti kvailos klaidos. Nori išvengti tų žaidimų, kuriuose vyksta rinkimai, nes jų niekuomet neišrenka. Sunku gauti tokius pažymius, kokių laukia tėvai. Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, bijo savo rezultatais neatitikti kitų lūkesčių ir iš to kyla nerimas dėl negatyvių vertinimų. Tiek tėvai, tiek mokytojai tiki, kad vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, pradės geriau mokytis, pasieks geresnių rezultatų, į juos deda labai dideles viltis. Vaikai, turintys sutrikimų, tai žino, todėl jie labai nerimauja, kad gavę mažesnį pažymį, juos nuvils. Dėl to jiems gali būti sunkiau susikaupti, susikoncentruoti į klausimų atsakymus, nes galvoja, ar gerai atlieka užduotį, tai veikia mokymosi rezultatus. Pukinskaitė (2006); Lokcikas, Milius (2001); Downey, Mraz, Knott ir Knutson (2002) nurodo, kad sutrikusi vaiko kalba yra rizikos veiksnys, kuris gali sukelti daugelio disciplinų mokymosi sunkumų. Tokiems mokiniams sunkiau sekasi matematika, atpasakojimai, gamtos mokslai. Jiems reikia daugiau laiko susiorientuoti, dažnai užmiršta, ką išmoko, nededa pastangų, trūksta stropumo nususiteikia darbui, mąsto lėtai bei nepasitiki savimi. Ypač sunku reikšti mintis tiek žodžiu, tiek raštu. Vaikai jaudinasi, nes tenka nuvilti kitus, kurie jais tikėjo, todėl nusivilia patys savimi. Gauti atsakymai sutampa su Ališausko (2007) atliktu tyrimu, jog nerimas ypač pasireiškia baime nepateisinti aplinkinių lūkesčių raidai (žr. 7 pav, 3, 4 priedus).

8 pav. Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų ir įprastinės raidos vaikų, žemas fiziologinis pasipriešinimas stresui, %

Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, fiziologinis pasipriešinimas stresui yra žemesnis nei įprastinės raidos vaikų. Jiems dažniau dreba keliai, kai yra pakviečiami atsakinėti. Kaip jau ir buvo minėta, jie iš kart jaudinasi ir dėl atsakymų rezultatų. Kartais sapnuoja, kad negali atsakyti į mokytojo klausimus. Širdis pradeda stipriau plakti, kai mokytojas ruošiasi patikrinti pasirengimą pamokai. Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, sunkiau prisitaiko prie stresinių situacijų, kurios didina neadekvatų, destruktivų reagavimą į nerimą keliančias situacijas. Norint, kad vaikai žinias ir informaciją suprastų ir pasisavintų, reikalingas tam tikras kalbos išsivystymo lygis. Sutrikusi kalbos raida turi įtakos ir mokinių tarpusavio bendravimui, kadangi vaikas, negalėdamas tinkamai bendrauti su aplinkiniais, gauna mažesnę kiekį informacijos. Sistemingai gaunama informacija ir žinios gerina vaikų atmintį, mąstymo procesus ir pažinimą (žr. 8 pav., 3, 4 priedus).

9 pav. Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų ir įprastinės raidos vaikų, santykių su mokytojais baimės ir problemos, %

Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, turi didesnių baimių ir problemų santykiuose su mokytojais. Dažniau jaudinasi, kai mokytojai ruošiasi patikrinti žinias, nes bijo ir vėl juos nuvilti bei pasirodyti prastesniais negu yra, suklysti atsakinėjant. Norėtų, kad mokytojai neskubėtų aiškindami naują medžiagą. Būna taip, kad jiems mokytojai rašo mažesnę pažymį nei tikėjosi. Taip atsiranda įtampa tarp vaiko ir mokytojo. Mano, kad jie praranda mokytojų simpatijas, kai nesusitvarko su savo mokymosi reikalais. Jaučia, kai negali atsakyti į klausimą, kad tuoj pravirks. Jie jautriau reaguoja į stresines situacijas. Taip susidaro neigiamas santykių su mokytojais emocinis fonas, kuris mažina vaiko mokymosi sėkmę mokykloje. Gauti atsakymai iš dalies sutampa su Ališausko (2003) atliktu tyrimu, jog nerimas ypač pasireiškia baime bendraujant su mokytojais. Ambrukaitis, Giedrienė ir kt. (2009), tirdami kalbėjimo ir kalbos sutrikimų įtaką mokinių pažangumui mokykloje, nurodo, kad kalbėjimo ir kalbos sutrikimų turintiems vaikams būdingas nepasitikėjimas savo jėgomis, valios stoka, abejingas ar net neigiamas požiūris į mokymąsi, sutrikęs darbingumas, pasireiškiantis greitu nuovargiu, nedėmesingumu, pasyvumu (žr. 9 pav, 3, 4 priedus).

Apibendrinant tyrimo rezultatus, nustatyta, kad vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumas yra žymiai aukštesnis lyginant su įprastinės raidos vaikais. Taigi galime daryti prielaidą, kad vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, suaugę bus labiau empatiškesni kitiems, nes patys yra išgyvenę dėl savo sutrikimo. Tyrimo rezultatai parodė, kad jie nuolat jaučia įtampą dėl savo sutrikimo, kalbėjimo viešumoje baimę, o tai sukelia kitas neigiamas reakcijas: bendrą mokyklinį nerimą, socialinio streso išgyvenimą, sėkmės pasiekimo frustraciją, saviraiškos,

žinių patikrinimo, santykių su mokytojais baimę, baimę nepateisinti aplinkinių lūkesčių, žemą fiziologinį pasipriešinimą stresui. Ištyrus įprastinės raidos vaikų empatiškumą nustatyta, kad aukštu empatiškumu šie, dalyvavę tyrime, vaikai nepasižymi. Didelei daliai charakteringas vidutinis empatiškumo lygis. Nemažai daliai įprastinės raidos vaikų nustatytas vidutinis nerimo lygis, o aukštas nerimo lygis pasireiškia tik saviraiškos baime bei baime nepateisinti aplinkinių lūkesčių.

Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, pasižymi aukštesniu empatiškumo lygiu, labiau išgyvena dėl savo negalios ir tuo pačiu labiau supranta ir įsijaučia į kitų žmonių išgyvenimus. Justickio, Naviko (1995), teigimu, didelę reikšmę turi gyvenimo patirtis. Žmogus, kuris yra pavyduliavęs, geriau suvokia kitų žmonių tokius pat išgyvenimus. Tai puikiai parodo ir tyrimo rezultatai, kad vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, pasižymi žymiai aukštesniu empatiškumo lygiu nei įprastinės raidos vaikai, nes jie žino savo negalią ir supranta, kaip jaučiasi kitas, jie lieka mažiau abejingi kitų skausmui ir išgyvenimams. Atlikus tyrimą, nustatyta vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumo ir nerimo raiška: kuo aukštesnis empatiškumo, tuo aukštesnis ir nerimo lygis.

Nustatyta, kad įprastinės raidos vaikų lytis empatijai įtakos neturi. Berniukai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, pasižymi aukštesniu empatijos lygiu. Įprastinės raidos berniukams nustatytas tik žemas saviraiškos ir žinių patikrinimo baimės lygis, mergaitės pasižymėjo tik aukšta saviraiškos baime. Kiti duomenys nėra reikšmingi. Berniukams, turintiems kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, pasireiškia aukštesnis nerimo lygis nei mergaitėms. Nei įprastinės raidos vaikų, nei vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, amžius empatiškumui ir nerimui įtakos neturi.

Išvados

1. Išanalizavus mokslinę pedagoginę psichologinę literatūrą, atskleista, kad empatijos pradmenis galima pastebėti jau kūdikystėje. Empatija didėja žmogui augant ir bręstant bei tikslingai ją veikiant. Todėl labai svarbus teisingas auklėjimas ir bendravimas su vaiku. Nerimas yra viena dažniausių žmogaus patiriamų emocijų, kurios lydi jį visą gyvenimą. Nerimas gali turėti teigiamą poveikį - jis atlieka apsauginę funkciją: padeda išlikti saugiam ir vengti rizikos. Pernelyg stiprus ir pastovus nerimas, įvardijamas nerimo sutrikimu, gali negatyviai veikti vaiko asmenybės raidą.

2. Atlikus tyrimą nustatyta, kad vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumo ir nerimo lygis yra žymiai aukštesnis, lyginant su įprastinės raidos vaikų empatiškumo ir nerimo rodikliais. Galime daryti prielaidą, kad vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, suaugę bus labiau empatiškesni kitiems, nes patys yra išgyvenę dėl savo sutrikimo. Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, nuolat jaučia įtampą dėl savo sutrikimo, kalbėjimo viešumoje baimę, o tai sukelia kitas negatyvias reakcijas: bendrą mokyklinį nerimą, socialinio streso išgyvenimą, sėkmės pasiekimo frustraciją, saviraiškos, žinių patikrinimo, santykių su mokytojais baimę, baimę nepateisinti aplinkinių lūkesčių, žemą fiziologinį pasipriešinimą stresui.

3. Ištyrus įprastinės raidos vaikų empatiškumą, nustatyta, kad aukštu empatiškumu dalyvavę tyrime vaikai - nepasižymi. Didelei daliai charakteringas vidutinis empatiškumo lygis. Nemažai daliai įprastinės raidos vaikų nustatytas vidutinis nerimo lygis, o aukštas nerimo lygis pasireiškia tik saviraiškos baime bei baime nepateisinti aplinkinių lūkesčių.

4. Atlikus tyrimą nustatyta vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumo ir nerimo raiška: kuo aukštesnis empatiškumo, tuo aukštesnis ir nerimo lygis.

5. Hipotezė, kad vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumo ir nerimo lygis, lyginant su įprastinės raidos vaikais, yra aukštesnis - pasitvirtino.

Literatūra

1. Ambrukaitis, J., Giedrienė, R., Gudžienė, T., Kalesnikienė, D., Mačiukaitė, A., Melienė, R., Prosnikova, H., Skripkienė, R., Štivilienė, O., Tomėnienė, L., Vaitkevičienė, A., Varapickienė, V. (2009). *Pradinio ugdymo bendrųjų programų pritaikymo rekomendacijos specialiųjų poreikių mokinių kalbiniam, matematiniam ir socialiniam bei gamtamoksliniam ugdymui*. Vilnius: švietimo aprūpinimo centras.
2. Ališauskas, A., Gerulaitis, D. (2003). *Bendrojo ugdymo klasėje besimokančio specialiųjų ugdymo(-si) poreikių vaiko socialinės – psichologinės charakteristikos atskleidimas*: Tyrimo ataskaita. <http://ebookbrowse.com/ataskaita-alisauskas-2003-doc-d85320969> (žiūrėta 2012-06-23).
3. Ališauskas, A. (2007). *Vaiko psichopedagoginis vertinimas: pokyčių perspektyva*. Šiaulių universiteto leidykla.
4. Andrikiene, L., Laurinaitis, E., Milašiūnas, R. (2004). *Psichoanalitinė psichoterapija*. Vilnius: Vaistų žinios.
5. Antinienė, D., Ausmanienė, N., Jakštys, J., Lekavičienė, R., Lupeikienė, L., Markevičiūtė, E., Tomkevičienė, D., Vasiliauskienė, Z., Zajančkauskaitė, L. (2002). *Psichologija studentui*. Kaunas: Technologija.
6. Aramavičiūtė, V. (1985). *Mokinių dorovinės pozicijos formavimas*. Kaunas: Šviesa.
7. Augis, R. (1984). *Jaunesniųjų moksleivių elgesys psichinės įtampos situacijose: (eksperimentinė medžiaga)*. Vilnius.
8. Augis, R., Kočiūnas, R. (1993). *Psichologijos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
9. Bagdonas, A. (2006). Mokyklinės baimės raiška ir jos įveikimo edukaciniai veiksniai. *Pedagogika. Mokslo darbai*, 84, 155-158
10. Bakutyte, R. (2002). Jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų požiūris į humaniškumą ir jo formavimo reikšmė. *Pedagogika*, 56, 14-20.
11. Bankauskienė, N., Jegelevičienė, S. (2006). Ikimokyklinio amžiaus vaikų, turinčių kalbos ir komunikacijos sutrikimų, socialinė adaptacija: eksperimentinis vertinimas. *Specialusis ugdymas*. Šiauliai, 1(14)
12. Baravykaitė, R., Bertašienė, Z. (2008). *Interorecepcija ir nerimas*. Nervų ir psichikos ligos, 3(33).
13. Barkauskaitė, M. (2001). *Paaugliai: sociopedagoginė dinamika*. Monografija. Vilnius: Vilniaus Pedagoginis universitetas.

14. Barkauskaitė, M., Mišeikytė, K. (2006). Mokinių adaptacijos ypatumai kritinių ugdymo(si) etapų metu. *Pedagogika*, 84(201), 127-133.
15. Baublienė, R. (2003). *Asmenybės raida ir nuolatinė saviugda*. Kaunas: Lietuvos kūno kultūros akademija.
16. Beck, A.T. (2005). *Kognityvinė terapija ir emociniai sutrikimai*. Vilnius: Via recta.
17. Benesch, H. (2001-2002). *Psichologijos atlasas*. Vilnius: Alma littera. I tomas.
18. Benesch, H. (2001-2002). *Psichologijos atlasas*. Vilnius: Alma littera. II tomas.
19. Bendorienė, A., Bogušienė, V., Dagtė, E. (2005). *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Alma littera.
20. Bieliauskaitė, R. (1993). *Asmenybės psichologija*. Kaunas: Šviesa.
21. Chomentauskienė, R. (1982). Šeimos santykių įtaka vaikų empatiškumui. *Psichologija*, 3, 117-129. Vilniaus universiteto leidykla.
22. Dailydė, G. (2011). *Kai vaikai bijo*. <http://www.neuromedicina.lt/straipsniai/2011/12/kai-vaikai-bijo/> (žiūrėta 2012 - 12 - 14).
23. Daubaras, G. (2003). *Obsesinis - kompulsinis sutrikimas*. <http://www.agora-fobija.lt> (žiūrėta 2012 - 07 - 03).
24. Daugirdienė, I. (2003). *Kalbos ir komunikacijos korekcija*. Vaikų raidos sutrikimai: mokomoji priemonė studentams, gydytojams rezidentams, abilitacijos ir reabilitacijos specialistų komandos nariams. Kaunas: Kauno vaiko raidos klinika „Lopšelis“.
25. Deksnytė, A., Aranauskas, R. (2005). *Nerimas sergant somatinėmis ligomis*. Neurologijos seminarai, 9(24), 97–101.
26. Dereškevičius, P. (1995) Psichologinės vaikų bėgimo iš namų prielaidos ir jų keitimo kryptys. Mokykla ir nusikalstamumo prevencija. *Prevencinė pedagogika* 1, 88 – 101. Vilnius: Leidybos centras.
27. Diomšina, B., Vyčinionė, D. (2002). Vaikų ir paauglių nerimo sutrikimai. Psichoterapijos kryptys. *Medicina*. 38 ,(4), 466-470.
28. Diomšina, B. (2009). *Vaikų ir paauglių nerimo sutrikimai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
29. Ellis, A. (2006). *Kaip nepasiduoti nerimui ir jį kontroliuoti*. Kaunas: Dajalita.
30. Froid, Z. <http://www.psichologas.lt/psichologija/z-froido-psychoanalitine-asmenybes-teorija-i-dalis/> (žiūrėta 2013-05-03).

31. Furst, M. (1998). *Psichologija*. Vilnius: Lumen.
32. Gage, N.L., Berliner, D.C. (1994). *Pedagoginė psichologija*. Vilnius: Alma littera.
33. Gailienė, I., Adomaitytė, D. (2009). Aukštesniųjų klasių mokinių asmenybės empatiškumo ypatumai. *Ugdymo psichologija*, 20. Vilnius: Vilniaus Pedagoginis universitetas.
34. Gailienė, D., Bulotaitė, I., Sturlienė, N. (1996). *Aš myliu kiekvieną vaiką*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
35. Garšvienė, A., Juškienė, G. (2008). Priešmokyklinio amžiaus vaikų tarimo ypatumai. *Socialiniai mokslai. Edukologija*, Nr. 2 (18)
36. Giedrienė, R. (1986). *Pradinukų kalbėjimo sutrikimai*. Kaunas: Šviesa.
37. Goleman D. (2001). *Emocinis intelektas*. Vilnius: Presvika.
38. Greenberger, D., Padesky, C.A. (2000). *Nuotaika paklūsta protui*. Vilnius: Vilniaus universitetas, specialiosios psichologijos laboratorija.
39. Gudonis, V., Malinauskas, R., Šerpetauskas, T. (2012). Būsimųjų kineziterapeutų empatiškumo tyrimas. *Sporto mokslas*, 2(68), 23-27.
40. Gudonis, V., Masiokienė, G. (2008). Mokytojų empatiškumo tyrimas. *Jaunųjų mokslininkų darbai*, 2(18), 102-108.
41. Gudzinskienė, V. (2001). Mokyklinio nerimastingumo rodikliai ir juos lemiantys veiksniai. *Pedagogika*. 42, 91-99.
42. Hallah, D. P., Kauffman, J. M. (2003). *Ypatingieji mokiniai: specialiojo ugdymo įvadas*. Vilnius.
43. Indrašienė, V., Suboč, V. (2008). Sociopedagoginės pagalbos vaikams, patyrusiems mokymosi nesėkmes, prielaidos. *Pedagogika*, 89, 115-122.
44. Ivoškuvienė, R., Garšvienė, A., Ambrukaitis, J. (Red.) (2003). *Specialiojo ugdymo pagrindai*. Kalbėjimo, kalbos ir komunikacijos sutrikimai. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
45. Jonynienė, V. (1993). *Pradžios mokyklos pertvarkymo gairės. Lietuvos švietimo reformos gairės: straipsnių rinkinys*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
46. Jovaiša, L. (1993). *Pedagogikos terminai*. Kauna: Šviesa.
47. Jusienė, R., Laurinavičius, A. (2007). *Psichologija*. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto leidybos centras.
48. Justickis, V., Navikas, G. (1995). *Bendravimo psichologija*. Vilnius: Lietuvos policijos akademija.

49. Juškelienė, V., Proškuvienė, R., Černiauskienė, M., Zlatkuvienė, V. (2003). Mokyklą baigiančių moksleivių psichologinė bei emocinė savijauta, jos ryšys su ugdymo proceso veiksniais. *Sveikatos mokslai*, 4(6).
50. Kaffemanienė, I. (2006). *Negalės ir socialinės gerovės tyrimų metodologiniai aspektai: metodinė priemonė bakalaurantams ir magistrantams*. Šiaulių universiteto leidykla.
51. Kasperavičienė, V. (1998). *Socialinės grupės: raiška ir ypatumai*. Vilnius: Lietuvos filosofijos sociologijos institutas.
52. Klimavičius, D., Adomaitienė, V., Leskauskas (2007). Vaikų ir paauglių sutrikimai. *Lietuvos bendrosios praktikos gydytojas*, 11 (11), 787-790.
53. Kočiūnas, R. (1995). *Psichologinis konsultavimas*. Vilnius: Lumen.
54. Kutkienė, L., Mažalskaitė, E. (1996). Vertinimo sistemos įtaka mokinių mokykliniam nerimui ir pasiekimo motyvacijai. *Švietimo reforma ir mokytojų rengimas*, 5, 152-154.
55. Kutkienė, L. (2000). Vaikų mokyklinio nerimo aktualijos ir mokytojų rengimas. *Švietimo reforma ir mokytojų rengimas: VII tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga*, 119-124. Vilnius: Vilniaus Pedagoginis universitetas.
56. Kvieskienė, G. (2003). *Socializacija ir vaiko gerovė*. Vilnius: Vilniaus Pedagoginis Universitetas.
57. Laužikas, J. (1993). *Pedagoginiai raštai*. Kaunas: Šviesa.
58. Lekavičienė, R., Vasiliauskaitė, Z., Matulienė, G., Antinienė, D., Almonaitienė, J., Jakštys, J., Ausmanienė, N. (2007). *Psichologija šiandien*. Kaunas: Technologija.
59. Lepeškienė, V. (2007). *Mokytojo asmenybės ypatumai ir jo profesinė veikla*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.
60. Lepeškienė, V., Butkienė, O. G., Stevens, L., van Werkhoven, W. (2001). *Mokykla ant žmogiškumo pamatų*. Vilnius : Vilniaus Pedagoginis universitetas.
61. Lokcikas, J., Milius, J. (2001). Logopedinės internatinės mokyklos moksleivių integracijos į bendrojo lavinimo mokyklas patirtis. *Specialiųjų poreikių vaikų pažinimas ir ugdymas*. Mokslinės konferencijos „Specialiosios pedagoginės pagalbos teikimas bendrojo ugdymo įstaigose“ medžiaga, 130-131. Šiauliai: Šiaulių Universiteto leidykla.
62. Mačerauskas, N. (2004). Empatija: Aš tave suprantu. *Psichologija tau*, 5,6, 36 – 40.
63. Malinauskas, R. (2002). Sporto pedagogų socialinių įgūdžių raida socialinio rengimo kontekste. *Pedagogika*, 59, 131-136.

64. Malinauskas, R. (2003). *Sporto psichologijos pagrindai*: studijų knyga. Kaunas: Lietuvos kūno kultūros akademija.
65. Malinauskas, R. (2008). Būsimųjų sporto pedagogų empatija: empirinio tyrimo rezultatai. *Mokytojų ugdymas*, 11(2), 46-56.
66. Martišauskienė, E. (2004). Mokyklinio nerimo ir dvasinės sklaidos paralelės paauglystėje. *Padagogika*. T. 73, 118-123.
67. Milašauskienė, J., Zambacevičienė, E., Dapkevičienė, V. (2008). Priešmokyklinio amžiaus vaikų intelektualinio brandumo, mokyklinio nerimo ir auklėjimo šeimoje stilių sąsajos. *Jaunųjų mokslininkų darbai*, 4(20), 192-197.
68. Miškinis, K. (2002). *Sporto pedagogikos pagrindai*. Kaunas: Lietuvos kūno kultūros akademija.
69. Myers, G. D. (2000). *Psichologija*. Kaunas: Poligrafija ir informatika.
70. Myers, G.D. (2002). *Socialinė psichologija*. Kaunas: Arx Baltika
71. Myers, G. D. (2008). *Psichologija*. Kaunas: Poligrafija ir informatika.
72. Nasvytienė D. (2005). *Vaiko elgesio ir emocinės problemos*. Vilnius: Vilniaus Pedagoginis universitetas.
73. Nasvytienė, D., Balnionytė, R. (2006). 13-17 metų paauglių emocinių problemų ir nerimo lygio įvertinimo ypatumai. *Ugdymo psichologija*, 16, 14-20.
74. Paleckytė, R. (2000). Altruizmo vertybių internalizacija. *Pedagogika*, 44, 80–89.
75. Perminas, A., Goštautas, A., Endriulaitienė, A. (2004). *Asmenybė ir sveikata: teorijų sąvadas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
76. Petrulytė, A. (2003). *Jaunesniojo paauglio socialinė raida*. Vilnius: Presvika.
77. Pikūnas, J. (1994). *Asmenybės vystymasis. Kelias į savęs atradimą*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
78. Pikūnas, J., Palujanskienė, A. (2000). *Asmenybės vystymasis*. Kaunas: Pasaulio lietuvių kultūros, mokslo ir švietimo centras.
79. Pileckaitė-Markovienė, M., Nasvytienė, D., Bumblytė, D. (2004). *Vystymosi psichologija: vaikystė*. Monografija. Vilnius: Vilniaus Pedagoginis universitetas.
80. Pileckaitė-Markovienė M., Lazdauskas T., Nasvytienė D. (2006). Pradinių klasių mokinių kompleksinių adaptacijos problemų tipologija. *Ugdymo psichologija*. Nr. 16, p. 7-13.

81. Pivorienė, J. (2004). *Sociologijos pagrindai socialiniame darbe*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
82. Pivorienė R. (sud.). (2005). *Paauglys, šeima, mokykla*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
83. Pukinskaitė, R. (2006). Empatijos ir psichosocialinio funkcionavimo ypatybės paauglystėje. *Socialinis darbas*, 5, 55–61.
84. Puzinavičius, B. (Sud.). (2005). *Asmenybės ir grupės psichosocialinė diagnostika: anketų, klausimynų ir testų rinkinys*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija.
85. Radzevičienė, L. (1997). *Ankstyvojo ir ikimokyklinio amžiaus vaikų emocijų ir elgesio sutrikimai bei jų korekcija*. Šiauliai : Šiaulių Pedagoginis institutas.
86. Radzevičienė, L. (2003). *Vaikų, turinčių specialiųjų poreikių, psichosocialinė raida*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
87. Ramanauskienė, T. (2006). *Vaikų baimės – norma ar patologija?* VšĮ Klaipėdos psichikos sveikatos centro svetainė. http://www.sveikaszmogus.lt/Vaikams1-6-Vaiku_baimes_norma_ar_patologija (žiūrėta 2013-05-14).
88. Razauskas, R. (1997). *Aš vadovas: gero vadovo ieškant*. Vilnius: Pačiolis.
89. Sturlienė, N. (1997). *Kaip kalbėti apie jausmus. Vaikų ir jaunimo socialinių įgūdžių ugdymo programa*. Vilnius.
90. Suslavičius, A. (1995). *Socialinė psichologija*. Kaunas: Šviesa.
91. Suslavičius, A. (2000). *Paremiamoji psichologija kaip įtvirtinti savąjį ego ir išlikti savimi*. Kaunas: Šviesa.
92. Tulickas, E., Zambacevičienė, E. (2004). Mokinių mokyklinio nerimo apraiškos skirtingose ugdymo pakopose. *Jaunųjų mokslininkų darbai*, 3, 113-116.
93. Zaborskis, A., (2001). Makari, J. *Lietuvos moksleivių gyvensena: raida 1994-1998 metais ir vertinimas tarptautiniu požiūriu*. Panevėžys.
94. Zaborskis, A., Makari, J., Žemaitienė, N. (2002). Lietuvos moksleivių psichologinė būseną. *Biomedicina*, T.2, 2, 107-112.
95. Zambacevičienė, E. P., Makarovienė, M., Žalpienė, M. (2005). Sutrikusio intelekto paauglių nerimo apraiškos. *Specialiosios pagalbos teikimas bendrojo ugdymo įstaigose*. Šiauliai: Šiaulių universitetas.

96. Zambacevičienė, E. P. (2006). *Vaiko psichologinis pažinimas*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
97. Žukauskienė, R., Kratavičienė, R., Zlatkutė, V. (2000). Jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų adaptacijos sunkumai. *VII tarptautinės mokslinės konferencijos "Švietimo reforma ir mokytojų rengimas" medžiaga: Mokslo darbai*, 274-280. Vilnius: Vilniaus Pedagoginio universiteto leidykla.
98. Žukauskienė, R. (2002). *Raidos psichologija*. Vilnius: Margi raštai.
99. Allgood, E., Kvalsund, R. (1995). *Learning and Discovery for Profesional Educators: Guides, Conselors, Teachers*. Universitetet I Troondheim, Pedagogisk Institutt.
100. Angold, A., Egger, H. L. (2007). Preschool psychopathology: lessons for the lifespan. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 48:10, 961-966.
101. Black, H., Phillips, S. (1982). *An Intervention Program for the Development of Empathy in Student Teachers*. *The Journal of Psychology*, 159-168.
102. Bouton, M., Mineka, S. & Barlow, D. H. (2001). *A contemporary learning theory perspective on the etiology of panic disorder*. *Psychological Review*, 108, 4-32.
103. Cassidy P. J. Webster 1913 Dictionary, <http://www.answers.com/topic/ethics-legal-term> (žiūrėta 2012 - 05 - 11).
104. Downey, D., Mraz, R., Knott, J., Knutson, C. (2002). *Diagnosis and Evaluation of Children who are not Talking*. *Infants and Young Children*, 15(2), 38-48.
105. Grohol, J.M. (2007). *Generalized Anxiety Disorder Symptoms*. <http://psychcentral.com> (žiūrėta 2012 - 07 - 13).
106. Hardee J.T. An Overview of Empathy. *Permanente J.* 2003, 7(4), 1-10.
107. Huberty, T., J. (2004). *Anxiety and Anxiety Disorders in Children: Information for Parents*. *National Association of School Psychologist*. Indiana University, 301, S51-S54.
108. Kauffman, M. J. (2001). *Characteristics of Emotional and Behavioral Disorders of Children and Jouth. 7ed.*, Columbus: Merril Prentice Hall, 624, 445-461.
109. King, S.A. (2007). *Anxiety in Children*. <http://yourtotalhealth.ivillage.com> (žiūrėta 2012 - 07 - 15).
110. Koehn D. (1998). *Rethinking Feminist Ethics: Care Trust and Empathy*. London: Routledge.
111. Kreidler, S. (1997). *Cognitive and Motivational Determinants of Academic Achievement and Behavior in Third and Fourth Grade Disadvantaged Children*. *British Journal of Educational Psychology*.

112. Ryan, A. M. (2001). *The Peer Group a Context of the Development of Young Adolescent Motivation and Achievement*. Child Development, Vol. 72, 4, 1135-1150.
113. Roulstone, S., Peters, T. J., Glogowska, M., Enderby, P. A. (2003). Care, Health and Development. 12- month follow- up preschool children investigating the natural history of speech and language delay. Vol, 29(4), 245-255.
114. Schwarzer, R. Anxiety, 1997 <http://www.macses.ucsf.edu/research/psychosocial/anxiety.php> (žiūrēta 2012 – 08 - 03).
115. Stott, D. (2009). *Develop your pupils empathy skills*. <http://www.teachingexpertise.com/e-bulletins/develop-your-pupils-empathy-skills-5474> (žiūrēta 2012-08-24).
116. Анн, Л.Ф. (red.) (2003) Психологический тренинг с подростками. Санкт-Петербург
117. Захаров, А.И. (1998). *Неврозы у детей и подростков*. Санкт-Петербург.
118. Ичаловская, Е. А. (1999). Развитие эмпатических способностей педагогов, работающих с творчески одаренными учащимися: Дис. ... канд. психол. наук. Ростов н/Д: Ростовский государственный университет.
119. Карандашев, В. Н., Лебедева М. С., Спилбергер Ч. (2004). Изучение оценочной тревожности. Руководство по использованию методики. Санкт-Петербург: Речь.
120. Кочубей, Б. И., Новикова, Е. В. (1998). Эмоциональная устойчивость школьника. Москва: Знание.
121. Прихожан, А. М. (2000). Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Москва: Издательство НПО “МОДЭК”.
122. Райгородский, Д.Я. (Sud.) (1998). *Практическая психодиагностика: методики и тесты*. Самара: издательский Дом БАХРАХ.
123. Циркин С. Ю. Справочник по психологии и психиатрии детского возраста. – СПб, 1999.
124. Щербакова, Н. А. (2003). Развитие эмпатических способностей студентов-психологов средствами художественной литературы: Дис. канд. психол. наук. Курск: Курский государственный педагогический университет.

Sandra Sakevičė

EMPATHY AND ANXIETY COHERENCE OF CHILDREN WITH SPEECH AND LANGUAGE DISORDERS

The Master's Degree Thesis

Summary

In the paper theoretical analysis of scientific pedagogical psychological literature is carried out. The concept of empathy, family influence and education role in the formation of empathy, theory of emergence of anxiety, worry and anxiety differentiation, manifestations of anxiety and anxiety disorders in the pupils are analysed.

The hypothesis that children with speech and language disorders have higher levels of empathy and anxiety, compared with the normal development children is set.

Questionnaire survey method was conducted with the aim to find out expression of empathy and anxiety in children with speech and language disorders. Quantitative analysis of the data was performed.

The study included 107 (3rd to 8th form) children with speech and language disorders, and 100 (3rd to 8th form) normally developed children.

The empirical part deals with the empathy and anxiety levels of children with speech and language disorders as well as normally developed children.

The main conclusions of the empiric research:

- The study found that in children with speech and language disorders, empathy and anxiety level is much higher compared to the normally developed children's empathy and anxiety indicators. We can assume that children with speech and language disorders, when grown up, will be more empathic towards the others, because they themselves have suffered due to their disorder. Children with speech and language disorders constantly feel the stress related with their failure, the fear of speaking in public, which causes other negative reactions: overall school anxiety, social stress survival, success achievement frustration, fear of self-expression, knowledge verification, relationships with teachers, fear to fall short of expectations, low resistance to physiological stress.

- Study of the normally developed children's empathy found that these children who participated in the study do not feature high level of empathy. A significant part of these children feature average level of empathy. A considerable part of the normally developed children have average level of anxiety and the high level of anxiety is expressed only in the fear of self-expression and fear to betray others' expectations.

- The study found empathy and anxiety expression of the children with speech and language disorders: the higher is the empathy, the higher is the level of anxiety.

- The hypothesis that in children with speech and language disorders empathy and anxiety level, compared with the normally developed children, is higher proved.

Key words: speech and language disorders, empathy, anxiety.

PRIEDAI

Mieli vaikai,

Šia anketa siekiama išsiaiškinti, kaip moksleiviai jaučiasi mokykloje, kas jiems kelia didžiausią nerimą, su kokiomis problemomis susiduria. Anketa anoniminė. Atsakymai į pateiktus klausimus gali būti „taip“ arba „ne“. Atsakymą pažymėkite per daug negalvodami. Jeigu sutinkate su teiginiu – žymėkite „+“, jeigu nesutinkate – „-“.

Klasė _____

Lytis _____

Amžius _____

Data _____

Eil. Nr.	Teiginiai	Rodikliai	
		+	-
1.	Ar sunku būti viename lygyje su klasės draugais?		
2.	Ar jaudiniesi, kai mokytojas ruošiasi patikrinti Tavo žinias?		
3.	Ar sunku klasėje dirbti taip, kaip nori mokytojas?		
4.	Ar kartais sapnuoji, kad mokytojas pyksta, kai Tu neišmokai?		
5.	Ar kada nors klasės draugas yra Tau sudavęs ar mušęs?		
6.	Ar Tu norėtum, kad mokytojas neskubėtų aiškindamas naują medžiagą?		
7.	Ar labai jaudiniesi atsakinėdamas ar atlikdamas užduotį?		
8.	Ar būna taip, kad bijai pasisakyti pamokoje, nes nenori padaryti kvailos klaidos?		
9.	Ar Tau dreba keliai, kai Tave pakviečia atsakinėti?		
10.	Ar dažnai šaiposi klasės draugai, kai žaidžiate įvairius žaidimus?		
11.	Ar būna taip, kad Tau rašo mažesnę pažymį nei tikėjaisi?		
12.	Ar pergyveni dėl to, kad Tave palikts antriems metams?		
13.	Ar nori išvengti tų žaidimų, kuriuose vyksta rinkimai, todėl, kad Tavęs niekuomet neišrenka?		
14.	Ar būna taip, kad drebi, kai Tave pakviečia atsakinėti?		
15.	Ar dažnai suvoki, kad niekas iš klasės draugų nenori daryti to, ko Tu nori?		

16.	Ar labai jaudiniesi prieš atlikdamas užduotį?	
17.	Ar sunku gauti tokius pažymius, kokių laukia Tavo tėvai?	
18.	Ar bijai, kad Tau klasėje pasidarys bloga?	
19.	Ar juoksis iš Tavęs Tavo klasės draugai, jeigu atsakinėdamas padarysi klaidą?	
20.	Ar Tu panašus į savo klasės draugus?	
21.	Ar atlikęs užduotį jaudiniesi, kad gerai ją atlikai?	
22.	Ar Tu įsitikinęs, kad dirbdamas klasėje viską gerai įsimeni?	
23.	Ar kartais sapnuoji, kad esi mokykloje ir negali atsakyti į mokytojo klausimus?	
24.	Ar tikrai dauguma vaikų elgiasi su Tavim draugiškai?	
25.	Ar labiau stengiesi, jei žinai, kad Tavo rezultatai bus lyginami su klasės draugų rezultatais?	
26.	Ar dažnai svajoji apie tai, kad mažiau jaudintumeis, kai Tave klausinėja?	
27.	Ar Tu kartais bijai įsijungti į ginčą?	
28.	Ar Tavo širdis pradeda stipriau plakti, kai mokytojas ruošiasi patikrinti Tavo pasirengimą pamokai?	
29.	Ar Tu gauni gerą įvertinimą, ar kuris nors klasės draugas galvoja, kad Tu nori įsiteikti?	
30.	Ar gerai jautiesi būdamas su tais klasės draugais, kuriems aplinkiniai skiria ypatingą dėmesį?	
31.	Ar būna taip, kad kai kurie vaikai klasėje kalba tai, kas Tave įžeidžia?	
32.	Kaip Tu manai, ar praranda kitų žmonių simpatijas tie mokiniai, kurie nesusitvarko su savo mokymosi reikalais?	
33.	Ar Tau neatrodo, kad dauguma Tavo klasės draugų nekreipia į Tave dėmesio?	
34.	Ar dažnai bijai atrodyti kvailai?	
35.	Ar Tu patenkintas tuo, kaip Tave vertina mokytojas?	
36.	Ar padeda Tau mama organizuoti vakarėlius, kaip ir kitų klasės draugų mamos?	
37.	Ar kada nors Tave jaudina tai, ką apie Tave mano kiti?	
38.	Ar tikiesi ateity mokytis geriau nei anksčiau?	
39.	Ar manai, kad Tavo mokyklinė apranga tokia pat gera, kaip ir klasės draugų?	
40.	Ar dažnai galvoji, ką apie Tave mano kiti, kai atsakinėji pamokoje?	
41.	Ar gabūs mokiniai turi tokių savybių, kurių neturi kiti mokiniai klasėje?	
42.	Ar pyksta ant Tavęs klasės draugai, kai Tau pasiseka būti pranašesniu už juos?	
43.	Ar patenkintas savo klasės draugų požiūriu į Tave?	

44.	Ar gerai jautiesi, kai pasilieki su mokytoju vienas?	
45.	Ar kartais klasės draugai juokiasi iš Tavo išvaizdos ir elgesio?	
46.	Ar Tu manai, kad savo mokyklos reikalais rūpiniesi labiau nei klasės draugai?	
47.	Ar Tu jauti, kai negali atsakyti į klausimą, kad tuoj pravirksi?	
48.	Ar kartais vakarais gulėdamas lovoje, galvoji apie tai, kas bus mokykloje rytoj?	
49.	Ar atlikdamas sunkią užduotį jauti, kad pamiršai tai ką anksčiau gerai žinojai?	
50.	Ar dreba ranka, kai atlieki užduotį?	
51.	Ar jaudiniesi, kai mokytojas ruošiasi duoti užduotį visai klasei?	
52.	Ar gąsdina Tave žinių patikrinimas mokykloje?	
53.	Ar jauti baimę, kad neįveiksi užduoties, kurią mokytojas ruošia visai klasei?	
54.	Ar kartais sapnuoji, kad klasės draugai gali padaryti tai, ko Tu negali?	
55.	Kai mokytojas aiškina temą, ar Tau atrodo, kad klasės draugai supranta ją geriau negu Tu?	
56.	Ar eidamas į mokyklą jaudiniesi, kad mokytojas gali duoti kontrolinį darbą?	
57.	Kai Tu atlieki užduotį, ar Tu jauti, kad darai blogai?	
58.	Ar truputį dreba Tavo ranka, kai mokytojas liepia atlikti užduotį lentoje prieš visą klasę?	

Dėkoju už atsakymus!

Mieli vaikai,

Šia anketa siekiama iširti vaikų empatiją. Anketa anoniminė. Perskaitykite klausimyne pateiktus teiginius ir pagal tai, kaip Jūs elgiatės panašiose situacijose, pareikškite savo nuomonę dėl kiekvieno iš jų. Atsižvelgdami į tai, atsakymų lapo atitinkamą skiltį pažymėkite pliusu (+).

Klasė _____

Lytis: _____

Amžius _____

Data _____

1. Man darosi nesmagu matant žmogų, kuris jaučiasi vienišas kitų žmonių draugijoje.
2. Man nemalonu matyti nesantūrius žmones, kurie nesivaržydami demonstruoja savo jausmus.
3. Kai greta manęs kas nors nervinasi, aš irgi pradėdau nervintis.
4. Aš manau, kad verkti iš laimės - kvaila.
5. Aš nuoširdžiai užjaučiu draugus dėl jų problemų.
6. Būna, kad dainos apie meilę mane labai sujaudina.
7. Aš labai nerimaučiau, jeigu turėčiau kam nors perduoti nemalonią žinią.
8. Mano nuotaika labai daug priklauso nuo aplinkinių žmonių.
9. Man patinka profesijos, kurių atstovai turi aktyviai bendrauti su žmonėmis.
10. Labai mėgstu stebėti, kaip žmonės priima dovanas.
11. Kai matau verkiantį žmogų, tai ir pats (pati) susijaudinu.
12. Klausydamasis (-asi) kai kurių dainų, aš ir pats (pati) kartais pasijuntu laimingas (-a).
13. Skaitydamas (-a) knygą, aš taip įsigyvenu į jos turinį, jog atrodo, kad viskas, apie ką skaitau, vyksta iš tikrųjų.
14. Pastebėjęs (-usi), jog su kuo nors blogai elgiamasi, visada supyktu.
15. Aš galiu likti ramus (-i) net ir tada, kai visi aplinkui jaudinasi.
16. Man nepatinka, kai kino filmą žiūrintys žmonės dūsauja ir verkia.
17. Kai aš priimu sprendimą, kitų žmonių nuomonė apie jį man dažniausiai nerūpi.
18. Aš imu nerimauti, jeigu kiti žmonės dėl kokios nors priežasties yra prislėgti.
19. Man nepatinka, kai žmonės nervinasi dėl menkniekių.
20. Aš labai sielvartauju, matydamas (-a) gyvūnų kančias.
21. Kvaila jaudintis ir nervintis dėl to, kas rodoma kino filme arba apie ką skaitai knygoje.
22. Aš labai sutrinku ir susijaudinu, matydamas (-a) senus bejėgius žmones.

23. Aš labai jaudinuosi žiūrėdamas (-a) kino filmą.

24. Aš galiu likti abejingas (-a) kitų žmonių jausmams ir išgyvenimams.

25. Maži vaikai verkia be priežasties.

ATSAKYMŲ LAPAS

Teiginio nr.	Taip (visada)	Veikiau taip, negu ne (dažnai)	Veikiau ne negu taip (kai kada)	Ne (niekada)
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				
6.				
7.				
8.				
9.				
10.				
11.				
12.				
13.				
14.				
15.				
16.				
17.				
18.				
19.				
20.				
21.				
22.				
23.				
24.				
25.				

Dėkoju už atsakymus

Iprastinės raidos vaikų (n=100), nerimo lygių apraiškos, %

Nerimo faktoriai	Nerimo lygis					
	Žemas		Vidutinis		Aukštas	
	Skaičius	%	Skaičius	%	Skaičius	%
Bendras mokyklinis nerimas	67	67	31	31	2	2
Socialinio streso išgyvenimas	74	74	22	22	4	4
Sėkmės pasiekimo frustracija	78	78	20	20	2	2
Saviraiškos baimė	39	39	32	32	29	29
Žinių patikrinimo baimė	54	54	35	35	11	11
Baimė nepateisinti aplinkinių lūkesčių	46	46	28	28	26	26
Žemas fiziologinis pasipriešinimas stresui	75	75	13	13	12	12
Santykių su mokytojais baimės ir problemos	54	54	39	39	7	7

Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų (n=107), nerimo lygių apraiškos, %

Nerimo faktoriai	Nerimo lygis					
	Žemas		Vidutinis		Aukštas	
	Skaičius	%	Skaičius	%	Skaičius	%
Bendras mokyklinis nerimas	38	35	54	51	15	14
Socialinio streso išgyvenimas	66	62	36	33	5	5
Sėkmės pasiekimo frustracija	56	52	46	43	5	5
Saviraiškos baimė	33	31	46	43	27	25
Žinių patikrinimo baimė	26	24	45	42	36	34
Baimė nepateisinti aplinkinių lūkesčių	34	32	33	31	40	37
Žemas fiziologinis pasipriešinimas stresui	46	43	33	31	28	26
Santykių su mokytojais baimės ir problemos	39	37	56	52	12	11

5 priedas

3 lentelė

Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų ir įprastinės raidos vaikų (n=207), empatiškumo lygių apraiškos, %

Empatiškumo lygiai	Žemas		Vidutinis		Aukštas	
	Skaičius	%	Skaičius	%	Skaičius	%
Įprastinės raidos vaikai	33	33	62	62	5	5
Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų	7	7	74	69	26	24

Iprastinės raidos vaikų empatiškumas					
Eil. Nr.	Klasė	Amžius	Lytis	Suma	Empatiškumo lygis
1	6	13	M	67	Žemas
2	6	13	M	58	Žemas
3	6	12	M	70	Vidutinis
4	6	13	V	62	Vidutinis
5	6	13	V	53	Žemas
6	6	12	M	69	Vidutinis
7	3	10	V	59	Vidutinis
8	3	9	V	57	Vidutinis
9	3	9	M	67	Žemas
10	3	9	M	67	Žemas
11	3	9	V	46	Žemas
12	3	9	V	70	Vidutinis
13	8	14	M	77	Vidutinis
14	8	14	M	71	Vidutinis
15	8	14	M	74	Vidutinis
16	8	14	V	56	Žemas
17	8	14	V	68	Vidutinis
18	4	10	M	58	Žemas
19	4	10	M	79	Žemas
20	4	10	M	52	Žemas
21	6	12	V	57	Vidutinis
22	6	12	M	79	Vidutinis
23	7	14	M	60	Žemas
24	7	13	M	67	Žemas
25	7	12	M	68	Vidutinis
26	7	13	M	77	Vidutinis
27	7	13	M	81	Vidutinis
28	7	14	V	54	Žemas
29	7	14	M	79	Vidutinis
30	7	14	M	68	Vidutinis
31	7	15	V	53	Žemas
32	7	13	V	53	Žemas
33	7	13	M	64	Žemas
34	5	12	M	74	Vidutinis
35	5	11	M	63	Žemas
36	5	11	V	62	Vidutinis

37	5	11	V	67	Vidutinis
38	5	11	V	51	Žemas
39	5	11	V	66	Vidutinis
40	5	10	M	45	Žemas
41	5	11	M	66	Žemas
42	5	11	M	60	Žemas
43	5	11	M	75	Vidutinis
44	5	12	V	64	Vidutinis
45	5	11	V	51	Žemas
46	5	11	M	80	Vidutinis
47	5	12	M	81	Vidutinis
48	5	12	M	63	Žemas
49	5	11	M	78	Vidutinis
50	5	11	M	75	Vidutinis
51	8	14	V	52	Žemas
52	8	14	M	73	Vidutinis
53	8	15	V	71	Vidutinis
54	8	14	V	81	Aukštas
55	8	15	V	70	Vidutinis
56	4	10	V	61	Vidutinis
57	4	10	V	49	Žemas
58	4	10	M	71	Vidutinis
59	4	10	M	69	Vidutinis
60	4	10	M	63	Žemas
61	4	11	M	69	Vidutinis
62	4	10	M	61	Žemas
63	4	11	V	69	Vidutinis
64	4	10	V	64	Vidutinis
65	4	11	V	75	Aukštas
66	4	10	V	71	Vidutinis
67	8	14	V	58	Vidutinis
68	8	14	V	70	Vidutinis
69	8	15	M	73	Vidutinis
70	8	14	M	62	Žemas
71	8	14	M	57	Žemas
72	8	14	M	77	Vidutinis
73	4	10	V	50	Vidutinis
74	8	14	M	75	Vidutinis
75	8	14	M	73	Vidutinis
76	8	14	M	83	Vidutinis
77	8	14	V	49	Žemas
78	8	14	V	50	Žemas
79	8	14	M	67	Žemas

80	8	14	V	57	Vidutinis
81	7	14	M	79	Vidutinis
82	7	13	M	83	Vidutinis
83	7	13	M	66	Žemas
84	7	13	M	82	Vidutinis
85	7	13	M	71	Vidutinis
86	7	13	V	63	Vidutinis
87	7	13	M	73	Vidutinis
88	7	13	V	68	Vidutinis
89	4	11	V	64	Vidutinis
90	4	10	V	62	Vidutinis
91	4	11	V	76	Aukštas
92	4	10	V	80	Aukštas
93	7	13	V	58	Vidutinis
94	7	13	V	43	Žemas
95	7	13	M	68	Vidutinis
96	7	13	M	89	Aukštas
97	7	13	V	63	Vidutinis
98	7	13	V	71	Vidutinis
99	7	13	V	60	Vidutinis
100	4	10	V	60	Vidutinis

Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumas

Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumas					
Eil. Nr.	Klasė	Amžius	Lytis	Suma	Empatiškumo lygis
1	4	10	V	63	Vidutinis
2	4	10	V	60	Vidutinis
3	4	10	M	60	Žemas
4	4	10	M	64	Vidutinis
5	4	10	V	53	Žemas
6	5	11	V	64	Vidutinis
7	5	11	M	74	Vidutinis
8	4	10	V	72	Vidutinis
9	4	9	V	63	Vidutinis
10	4	10	V	61	Vidutinis
11	4	10	V	74	Vidutinis
12	4	10	V	78	Aukštas
13	5	12	V	82	Aukštas
14	5	12	V	60	Vidutinis
15	5	12	M	60	Žemas
16	5	12	M	67	Žemas
17	5	12	M	71	Vidutinis
18	7	13	V	72	Vidutinis
19	7	13	V	65	Vidutinis
20	5	11	V	78	Aukštas
21	5	11	V	72	Vidutinis
22	3	9	M	77	Vidutinis
23	3	9	V	72	Vidutinis
24	3	9	V	73	Vidutinis
25	5	11	V	57	Vidutinis
26	5	11	V	70	Vidutinis
27	3	9	V	74	Vidutinis
28	3	9	V	71	Vidutinis
29	3	9	V	69	Vidutinis
30	3	9	V	71	Vidutinis
31	6	13	V	74	Vidutinis
32	6	13	V	74	Vidutinis
33	3	9	V	78	Aukštas
34	3	10	V	73	Vidutinis
35	3	9	V	72	Vidutinis
36	3	9	V	76	Aukštas

37	3	9	V	76	Aukštas
38	3	9	V	77	Aukštas
39	4	10	V	86	Aukštas
40	3	9	V	80	Aukštas
41	4	10	M	73	Vidutinis
42	4	10	V	81	Aukštas
43	4	10	V	81	Aukštas
44	4	10	V	75	Aukštas
45	4	10	M	78	Vidutinis
46	4	10	M	74	Vidutinis
47	6	12	M	76	Vidutinis
48	6	12	M	78	Vidutinis
49	3	9	V	75	Aukštas
50	6	13	M	77	Vidutinis
51	8	15	V	68	Vidutinis
52	6	12	V	69	Vidutinis
53	8	15	V	68	Vidutinis
54	4	10	V	67	Vidutinis
55	4	10	V	71	Vidutinis
56	8	14	M	88	Aukštas
57	7	14	V	72	Vidutinis
58	7	13	V	75	Aukštas
59	7	13	M	69	Vidutinis
60	4	11	V	79	Aukštas
61	4	10	V	60	Vidutinis
62	4	10	V	75	Aukštas
63	4	10	V	54	Žemas
64	4	11	M	70	Vidutinis
65	4	11	M	69	Vidutinis
66	6	12	V	83	Aukštas
67	6	12	V	91	Aukštas
68	6	13	M	85	Aukštas
69	5	11	M	75	Vidutinis
70	7	14	V	60	Vidutinis
71	7	13	V	63	Vidutinis
72	7	13	V	66	Vidutinis
73	7	14	V	76	Aukštas
74	7	13	V	68	Vidutinis
75	7	13	V	65	Vidutinis
76	4	10	M	71	Vidutinis
77	4	10	M	76	Vidutinis
78	8	14	M	74	Vidutinis
79	4	10	V	74	Vidutinis

80	4	11	M	74	Vidutinis
81	6	12	V	74	Vidutinis
82	4	11	M	74	Vidutinis
83	6	12	V	74	Vidutinis
84	4	11	M	74	Vidutinis
85	4	10	V	74	Vidutinis
86	8	16	V	74	Vidutinis
87	7	13	V	73	Vidutinis
88	5	11	M	72	Vidutinis
89	5	11	M	73	Vidutinis
90	3	9	V	73	Vidutinis
91	3	9	V	48	Žemas
92	3	9	M	71	Vidutinis
93	3	9	V	77	Aukštas
94	3	10	V	78	Aukštas
95	3	10	V	61	Vidutinis
96	3	9	M	76	Vidutinis
97	3	9	V	80	Aukštas
98	3	10	V	76	Aukštas
99	4	10	V	78	Aukštas
100	4	10	V	67	Vidutinis
101	4	11	M	75	Vidutinis
102	4	10	V	66	Vidutinis
103	4	10	M	69	Vidutinis
104	5	11	V	57	Vidutinis
105	5	11	V	66	Vidutinis
106	6	13	M	71	Vidutinis
107	6	13	M	62	Žemas

Iprastinės raidos vaikų (n=100), empatiškumo priklausomybė nuo amžiaus, %

	Iprastinės raidos vaikų empatiškumas	
Empatiškumo lygis	3-4 klasė	5-8 klasė
Žemas	35	34
Vidutinis	54	64
Aukštas	11	2

*Vaių, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, (n=107), empatiškumo priklausomybė nuo amžiaus,
%*

Empatiškumo lygis	Vaių, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, empatiškumas	
	3-4 klasė	5-8 klasė
Žemas	7	7
Vidutinis	66	76
Aukštas	27	17

Iprastinės raidos vaikų (n=100), nerimo priklausomybė nuo amžiaus, %

Nerimo lygis	Žemas		Vidutinis		Aukštas	
	3-4 klasė	5-8 klasė	3-4 klasė	5-8 klasė	3-4 klasė	5-8 klasė
Bendras mokyklinis nerimas	69	66	31	31	0	3
Socialinio streso išgyvenimas	62	78	38	16	0	6
Sėkmės pasiekimo frustracija	88	74	8	24	4	2
Saviraiškos baimė	23	54	42	29	35	27
Žinių patikrinimo baimė	62	53	23	38	15	9
Baimė nepateisinti aplinkinių lūkesčių	38	49	35	26	27	25
Žemas fiziologinis pasipriešinimas stresui	88	70	8	15	4	15
Santykių su mokytojais baimės ir problemos	81	45	15	47	4	8

Vaičių, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų (n=107), nerimo priklausomybė nuo amžiaus, %

Nerimo lygis	Žemas		Vidutinis		Aukštas	
	3-4 klasė	5-8 klasė	3-4 klasė	5-8 klasė	3-4 klasė	5-8 klasė
Bendras mokyklinis nerimas	41	28	44	59	15	13
Socialinio streso išgyvenimas	64	59	34	33	2	8
Sėkmės pasiekimo frustracija	57	46	36	52	7	2
Saviraiškos baimė	38	26	41	44	21	30
Žinių patikrinimo baimė	26	22	41	43	33	35
Baimė nepateisinti aplinkinių lūkesčių	39	24	30	30	31	46
Žemas fiziologinis pasipriešinimas stresui	48	39	34	26	18	35
Santykių su mokytojais baimės ir problemos	41	33	49	54	10	13

Įprastinės raidos vaikų (n=100), nerimo priklausomybė nuo amžiaus, %

	Įprastinės raidos vaikai	
Nerimo lygis	3-4 klasė	5-8 klasė
Žemas	64	61
Vidutinis	25	28
Aukštas	11	11

Vaikų, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų ($n=107$), nerimo priklausomybė nuo amžiaus,
%

Nerimo lygis	Vaikai, turintys kalbėjimo ir kalbos sutrikimų	
	3-4 klasė	5-8 klasė
Žemas	44	35
Vidutinis	39	42
Aukštas	17	23

Vaiku, turinčių kalbėjimo ir kalbos sutrikimų, nerimas

Eil. Nr.	Klasė	Amžius	Lytis	Bendras mokymosi rezultatas	Socialinio išgyvenimas	Sėkmės pasiekimo frustracija	Saviraiškos baimė	Žinių patikrinimo baimė	Baimė nepateisinti aplinkinių lūkesčių	Žemas fiziologinis pasipriešinimas stresui	Santykių su mokytojais baimės ir problemos
1	4	10	V	–	–	50%	50%	–	–	–	50%
2	4	10	V	–	50%	–	50%	–	–	50%	–
3	4	10	M	50%	–	–	50%	75%	–	50%	75%
4	4	10	M	50%	50%	–	–	75%	75%	–	–
5	4	10	V	–	–	50%	–	–	50%	–	75%
6	5	11	V	–	–	–	–	–	–	–	–
7	5	11	M	–	–	50%	–	–	50%	–	50%
8	4	10	V	–	–	–	50%	50%	–	–	50%
9	4	9	V	50%	–	–	50%	50%	50%	75%	–
10	4	10	V	–	50%	50%	–	–	–	50%	50%
11	4	10	V	50%	–	50%	50%	50%	50%	50%	–
12	4	10	V	50%	–	50%	50%	75%	50%	50%	–
13	5	12	V	50%	75%	–	50%	50%	50%	75%	–
14	5	12	V	50%	75%	–	50%	50%	50%	75%	50%
15	5	12	M	50%	–	–	50%	50%	–	–	50%
16	5	12	M	–	50%	–	–	–	–	–	50%
17	5	12	M	–	50%	–	–	–	–	–	50%
18	7	13	V	–	–	50%	50%	–	–	–	50%
19	7	13	V	50%	–	–	–	75%	50%	–	–
20	5	11	V	50%	50%	50%	50%	50%	75%	75%	–
21	5	11	V	50%	–	–	–	75%	75%	75%	50%
22	3	9	M	75%	–	–	50%	50%	75%	75%	–
23	3	9	V	75%	50%	–	75%	75%	75%	75%	50%
24	3	9	V	–	–	–	–	–	50%	–	–
25	5	11	V	50%	50%	50%	75%	50%	75%	75%	50%
26	5	11	V	50%	50%	75%	50%	50%	75%	75%	50%
27	3	9	V	50%	–	50%	75%	50%	50%	50%	50%
28	3	9	V	–	50%	50%	75%	50%	50%	50%	50%
29	3	9	V	50%	50%	–	50%	75%	–	75%	50%

30	3	9	V	50%	50%	–	50%	75%	–	75%	–
31	6	13	V	50%	–	–	50%	50%	50%	75%	50%
32	6	13	V	50%	–	–	50%	50%	50%	75%	50%
33	3	9	V	–	75%	50%	50%	–	–	50%	50%
34	3	10	V	50%	–	–	–	50%	–	–	50%
35	3	9	V	50%	50%	–	50%	–	–	–	–
36	3	9	V	–	50%	75%	–	75%	75%	–	50%
37	3	9	V	–	50%	75%	50%	50%	75%	–	75%
38	3	9	V	50%	–	–	50%	75%	–	–	–
39	4	10	V	50%	–	50%	50%	75%	50%	50%	75%
40	3	9	V	50%	50%	75%	–	50%	75%	75%	75%
41	4	10	M	–	–	–	–	50%	50%	50%	–
42	4	10	V	–	–	–	–	–	75%	–	–
43	4	10	V	–	–	–	–	–	–	–	–
44	4	10	V	–	–	–	–	50%	75%	–	–
45	4	10	M	50%	–	–	50%	50%	50%	–	50%
46	4	10	M	–	–	–	–	–	–	–	–
47	6	12	M	–	50%	–	–	–	50%	–	–
48	6	12	M	–	50%	50%	–	50%	–	50%	50%
49	3	9	V	50%	–	–	–	50%	–	–	50%
50	6	13	M	50%	–	50%	50%	50%	50%	–	–
51	8	15	V	50%	75%	–	50%	50%	–	–	–
52	6	12	V	–	75%	–	50%	50%	–	–	–
53	8	15	V	75%	–	50%	–	75%	50%	75%	50%
54	4	10	V	75%	–	50%	–	75%	50%	75%	50%
55	4	10	V	–	–	–	50%	50%	75%	–	50%
56	8	14	M	50%	–	50%	50%	50%	–	50%	50%
57	7	14	V	50%	–	50%	75%	75%	50%	50%	50%
58	7	13	V	50%	–	50%	50%	–	75%	75%	50%
59	7	13	M	50%	–	50%	50%	50%	75%	50%	75%
60	4	11	V	–	–	50%	50%	–	–	–	–
61	4	10	V	50%	–	–	50%	75%	50%	50%	–
62	4	10	V	50%	–	50%	–	50%	75%	50%	–
63	4	10	V	–	50%	–	–	–	–	–	50%
64	4	11	M	50%	–	–	50%	50%	–	–	50%
65	4	11	M	–	50%	–	–	50%	50%	–	50%
66	6	12	V	50%	50%	50%	75%	50%	50%	75%	75%
67	6	12	V	75%	–	50%	75%	50%	50%	75%	75%
68	6	13	M	75%	–	50%	75%	75%	75%	75%	50%
69	5	11	M	–	–	50%	75%	–	–	–	–
70	7	14	V	50%	–	–	50%	75%	–	75%	–
71	7	13	V	50%	50%	–	–	–	50%	75%	–
72	7	13	V	–	–	–	–	–	50%	–	–

73	7	14	V	-	50%	-	50%	50%	75%	-	-
74	7	13	V	-	50%	-	50%	50%	75%	-	-
75	7	13	V	75%	-	50%	50%	75%	75%	75%	50%
76	4	10	M	50%	50%	-	50%	75%	75%	50%	-
77	4	10	M	50%	-	50%	50%	50%	-	-	50%
78	8	14	M	50%	-	50%	75%	75%	75%	50%	50%
79	4	10	V	50%	-	50%	75%	75%	75%	50%	50%
80	4	11	M	75%	-	50%	75%	75%	75%	50%	50%
81	6	12	V	75%	-	50%	75%	75%	75%	50%	50%
82	4	11	M	75%	-	50%	75%	75%	75%	50%	50%
83	6	12	V	75%	-	50%	75%	75%	75%	50%	50%
84	4	11	M	75%	-	50%	75%	75%	75%	50%	50%
85	4	10	V	75%	-	50%	50%	75%	75%	50%	50%
86	8	16	V	50%	-	50%	75%	75%	75%	50%	50%
87	7	13	V	50%	-	50%	50%	75%	75%	50%	50%
88	5	11	M	50%	-	50%	50%	75%	75%	50%	75%
89	5	11	M	50%	-	50%	75%	75%	75%	50%	75%
90	3	9	V	-	50%	75%	50%	50%	50%	-	50%
91	3	9	V	-	50%	-	-	-	-	-	-
92	3	9	M	50%	50%	-	75%	-	-	-	-
93	3	9	V	75%	-	-	75%	50%	50%	75%	50%
94	3	10	V	50%	-	-	75%	50%	50%	75%	50%
95	3	10	V	-	-	-	-	-	-	-	-
96	3	9	M	-	-	-	-	-	-	-	50%
97	3	9	V	75%	50%	50%	-	75%	75%	75%	50%
98	3	10	V	50%	-	50%	50%	75%	-	50%	75%
99	4	10	V	50%	50%	50%	75%	50%	75%	75%	50%
100	4	10	V	50%	50%	-	75%	50%	50%	50%	50%
101	4	11	M	50%	-	-	50%	75%	75%	50%	-
102	4	10	V	-	50%	-	-	50%	50%	-	-
103	4	10	M	-	-	50%	75%	50%	50%	-	50%
104	5	11	V	50%	50%	-	75%	50%	75%	-	-
105	5	11	V	50%	50%	-	75%	75%	75%	50%	50%
106	6	13	M	50%	50%	50%	75%	75%	75%	75%	75%
107	6	13	M	-	50%	-	-	50%	75%	-	50%

Iprastinės raidos vaikų, nerimas

Eil.	Klasė	Amžius	Lytis	Bendras mokyklinis nerimas	Socialinio streso išgyvenimas	Sėkmės pasiekimų oro frustracija	Saviraiškos baimė	Žinių patikrinimo baimė	Baimė nepateisinti aplinkinių lūkesčių	Žemas fiziologinis pasipriešinimas stresui	Santykių su mokytojais baimės ir problemos
1	6	13	M	–	–	–	50%	50%	–	–	50%
2	6	13	M	50%	–	–	50%	50%	75%	75%	–
3	6	12	M	50%	–	–	75%	50%	–	–	–
4	6	13	V	–	–	–	–	–	–	–	50%
5	6	13	V	–	50%	–	–	50%	50%	–	50%
6	6	12	M	–	–	–	75%	50%	–	–	50%
7	3	10	V	–	–	50%	50%	–	50%	–	75%
8	3	9	V	–	50%	–	–	50%	–	–	50%
9	3	9	M	–	–	–	50%	–	–	–	–
10	3	9	V	–	50%	–	75%	–	50%	–	–
11	3	9	V	–	50%	–	50%	–	75%	–	–
12	3	9	M	–	50%	–	–	–	50%	–	–
13	8	14	M	–	–	–	50%	50%	50%	75%	–
14	8	14	V	75%	–	–	50%	75%	50%	75%	75%
15	8	14	V	50%	–	50%	50%	75%	75%	50%	–
16	8	14	V	–	–	–	–	50%	50%	–	–
17	8	14	V	–	50%	50%	75%	50%	50%	–	50%
18	4	10	M	50%	–	–	50%	75%	50%	–	–
19	4	10	M	50%	50%	–	75%	50%	75%	50%	–
20	4	10	M	–	–	–	50%	75%	–	–	–
21	6	12	V	–	–	–	–	–	–	–	50%
22	6	12	M	–	–	–	–	–	50%	–	50%
23	7	14	M	–	50%	–	–	–	50%	–	–
24	7	13	M	–	–	–	–	–	–	–	–
25	7	12	M	50%	–	–	–	50%	75%	50%	50%
26	7	13	M	50%	50%	50%	75%	50%	50%	50%	75%
27	7	13	M	–	50%	–	75%	–	–	–	50%
28	7	14	V	–	–	–	–	–	–	–	–
29	7	14	M	50%	75%	75%	75%	50%	75%	50%	75%
30	7	14	M	50%	75%	50%	75%	75%	75%	–	50%

31	7	15	V	-	-	-	-	50%	-	50%	50%
32	7	13	V	50%	-	-	75%	50%	75%	-	50%
33	7	13	M	50%	75%	50%	50%	50%	75%	75%	75%
34	5	12	M	-	-	-	75%	-	50%	-	50%
35	5	11	M	-	-	-	-	-	-	-	-
36	5	11	V	50%	-	50%	50%	-	75%	-	50%
37	5	11	V	-	-	50%	-	-	50%	-	-
38	5	11	V	-	-	-	50%	-	-	-	-
39	5	11	V	-	-	-	-	-	-	-	-
40	5	10	M	50%	50%	-	75%	50%	-	75%	-
41	5	11	M	50%	50%	50%	75%	75%	75%	-	50%
42	5	11	M	-	50%	50%	-	-	50%	50%	50%
43	5	11	M	-	-	-	-	50%	-	-	50%
44	5	12	V	-	-	-	-	-	-	-	-
45	5	11	V	-	-	50%	-	-	-	-	50%
46	5	11	M	50%	-	-	-	50%	-	-	-
47	5	12	M	-	-	-	75%	-	-	-	-
48	5	12	M	-	-	-	-	-	-	-	-
49	5	11	M	75%	75%	50%	75%	75%	75%	75%	50%
50	5	11	M	-	-	-	75%	-	-	-	-
51	8	14	V	-	-	-	-	-	-	50%	-
52	8	14	M	-	-	-	50%	-	75%	-	-
53	8	15	V	-	-	-	-	-	-	-	-
54	8	14	V	-	-	-	-	-	-	50%	-
55	8	15	V	-	-	-	-	-	-	-	50%
56	4	10	V	50%	50%	75%	75%	50%	75%	-	50%
57	4	10	V	-	50%	-	50%	-	50%	-	-
58	4	10	M	-	-	-	75%	-	-	-	-
59	4	10	M	50%	-	50%	75%	50%	50%	75%	50%
60	4	10	M	50%	-	-	75%	50%	50%	50%	-
61	4	11	M	-	50%	-	50%	-	75%	-	-
62	4	10	M	-	50%	-	75%	50%	75%	-	-
63	4	11	V	-	50%	-	50%	-	-	-	-
64	4	10	V	-	-	-	75%	50%	75%	-	-
65	4	11	V	50%	-	-	50%	75%	50%	-	-
66	4	10	V	-	-	-	-	-	-	-	50%
67	8	14	V	-	50%	-	50%	-	-	75%	75%
68	8	14	V	-	-	-	50%	-	-	-	-
69	8	15	M	-	50%	-	75%	50%	-	-	50%
70	8	14	M	-	-	-	50%	50%	-	-	50%
71	8	14	M	-	-	-	-	-	50%	-	50%
72	8	14	M	50%	-	50%	50%	75%	50%	75%	50%
73	4	10	V	-	-	-	50%	-	-	-	-

74	8	14	M	-	-	-	50%	-	75%	-	-
75	8	14	M	50%	-	50%	-	50%	50%	75%	50%
76	8	14	M	50%	-	-	75%	75%	50%	50%	50%
77	8	14	V	-	50%	50%	-	-	-	-	-
78	8	14	V	-	-	-	-	-	-	-	-
79	8	14	M	50%	-	50%	50%	50%	75%	50%	75%
80	8	14	V	-	-	-	50%	-	-	50%	-
81	7	14	M	-	-	-	-	-	50%	-	-
82	7	13	M	50%	-	-	50%	50%	-	-	-
83	7	13	M	-	-	-	50%	-	50%	-	50%
84	7	13	M	50%	-	-	50%	50%	75%	-	50%
85	7	13	M	-	-	-	50%	50%	-	75%	-
86	7	13	V	-	-	-	-	50%	75%	-	50%
87	7	13	M	-	-	-	-	-	-	-	50%
88	7	13	V	-	50%	50%	-	-	50%	-	50%
89	4	11	V	-	-	-	-	-	-	-	-
90	4	10	V	50%	-	-	75%	-	75%	-	-
91	4	11	V	50%	-	-	50%	75%	50%	-	-
92	4	10	V	-	-	-	-	-	-	-	-
93	7	13	V	-	-	-	75%	-	75%	-	50%
94	7	13	V	-	-	50%	-	-	75%	-	50%
95	7	13	M	50%	-	50%	75%	50%	75%	-	50%
96	7	13	M	50%	-	-	-	-	50%	-	-
97	7	13	V	50%	-	-	75%	50%	75%	75%	50%
98	7	13	V	50%	-	-	75%	50%	-	-	-
99	7	13	V	-	-	-	50%	-	-	-	-
100	4	10	V	-	-	-	-	-	-	-	-